

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ (ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)

ਚੋਣਵਾਂ ਵਿਸ਼ਾ - ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ (ਭਾਗ-ਦਿੱਤੀਯ)
(ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹ)

ਵੈਕਲਿਪਕ ਵਿਸ਼ਯ- ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਯ

ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਸੰਮਤੀ

ਡਾ. ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਗੋਦਾਰਾ (ਸੰਯੋਜਕ)

ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ

ਅਬੋਹਰ (ਪੰਜਾਬ)

ਗੁਰਰਾਜ ਸਿੰਘ ਚਹਿਲ

ਐਸਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਕਾਲਜ

ਅਬੋਹਰ (ਪੰਜਾਬ)

ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

ਲੈਕਚਰਾਰ (ਪੰਜਾਬੀ)

ਸਰਕਾਰੀ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ

19 ਜੈੱਡ (ਸ਼੍ਰੀ ਗੰਗਾਨਗਰ)

ਧੰਨਵਾਦ

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਮਾਧਿਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸੁਹਿਰਦ
ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਅਤੇ ਰਿਣੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾਂ ਦੀ ਅਮੁੱਲ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ
ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਸਿਲਸਿਲੇਵਾਰ ਪੁਸ਼ਟੀਕਰਨ, ਸਮੀਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਧੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪੱਧਰ ਅਤਿਅੰਤ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਰੂੜੀਗਤ ਅਤੇ ਗੁਣਗਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਸਿੱਖਣ-ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਘਾਟ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨੌਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ ਰਾਹੀਂ ਸਾਲ 2017-18 ਤੋਂ ਦਸਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਪਣੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮੌਲਿਕ ਸੋਚ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਗੀਆਂ।

ਪ੍ਰੋ. ਬੀ.ਐੱਲ. ਚੌਧਰੀ,
ਚੇਅਰਮੈਨ,
ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ।

ਭੂਮਿਕਾ

ਗਿਆਰਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਰਵੀਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਣਗੇ। ਇਸੇ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇੱਕ ਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ, 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਿਆ। ਪਰ ਵਿਦਵਦਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਧੜਾ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਛੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਵੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਮੋੜ-ਕੱਟਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਅਰਸ਼ੀ ਉਡਾਰੀਆਂ ਦੇ ਫ਼ਰਸ਼ੀ ਸੰਦਰਭ ਬੜੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਨਵ-ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਭਾਓ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੌਕਿਆਂ ਸਮੇਂ ਕਵੀ-ਦਰਬਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਟੇਜੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੋਤਾ ਵਰਗ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਨੰਦ ਲਾਲ ਨੂਰਪੁਰੀ, ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਦਿਲਬਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼, ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ ਆਦਿ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਟੇਜੀ ਕਵੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਦਰੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੌਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਰੰਗ ਭਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਗਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬਲ ਸੁਰ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਰੰਗਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਅਤਿ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਓ ਅਤੇ ਖੰਡਿਤ ਆਪੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਲੰਮੇਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ, ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਵਿ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਯੋਜਕ

ਜਮਾਤ-12ਵੀਂ

ਵਿਸ਼ਾ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

ਸਮਾਂ-3:15 ਘੰਟੇ

ਅੰਕ-80

ਨੰ.	ਸਿੱਖਿਆ ਖੇਤਰ	ਅੰਕ-ਪੀਰੀਅਡ
1.	ਅਣਡਿੱਠਾ ਪੈਰਾ	10 15
2.	ਨਿਬੰਧ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਰਚਨਾ	12 30
3.	ਸਾਹਿਤ ਬੋਧ	08 20
4.	ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਆਕਰਨ	13 70
5.	ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ	30 165
6.	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ	07 30

1. ਅਣਡਿੱਠਾ ਪੈਰਾ (150 ਸ਼ਬਦ)

(ਅੰਕ-10)

ਵਾਰਤਕ-ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਚੋਣ, ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਬੋਧ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਰਾਬਰ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਲਘੂ-ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣਗੇ।

2. ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਯੋਗਦਾਨ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਨਿਬੰਧ-ਰਚਨਾ(ਅੰਕ-08)

ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ। (ਚਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, 200-250 ਸ਼ਬਦ-ਸੀਮਾ)

3. ਕਹਾਣੀ-ਰਚਨਾ

(ਅੰਕ-04)

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅੰਕੜਿਆਂ/ ਤੱਥਾਂ/ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ (ਚਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, 100-125 ਸ਼ਬਦ-ਸੀਮਾ)

4. ਸਾਹਿਤ ਬੋਧ

(ਅੰਕ-08)

- (1) ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ :-ਕਵਿਤਾ, ਗੀਤ, ਗਜ਼ਲ, ਇਕਾਂਗੀ, ਨਾਟਕ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ। (ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ) 06
- (2) ਰਸ:-ਨੌਂ ਰਸ (ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਲੱਛਣ ਤੇ ਉਦਾਹਰਨ)। 02

5. ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਆਕਰਨ

(ਅੰਕ-13)

1. ਅਖਾਣ 02
2. ਮੁਹਾਵਰੇ 02
3. ਵਿਸ਼ਰਾਮ-ਚਿੰਨ੍ਹ 03
4. ਵਾਕ-ਬੋਧ (ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਧੇਅ, ਵਾਕ-ਸੰਰਚਨਾ, ਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਰ/ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ)। 06

6. ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ

6.1- ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

(ਅੰਕ-20)

- (1) ਕਾਵਿ-ਅੰਸ਼ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਬੋਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਦੋ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ) 10
- (2) ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਕੇਂਦਰੀ-ਭਾਵ ਤੇ ਸਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਦੋ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ) 10

6.2- ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

(ਅੰਕ-10)

(1) ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਅਤਿ ਲਘੂ-ਉੱਤਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਅੱਠ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ)

05

(2) ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ, ਸਾਰ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਸੰਬੰਧੀ
ਲਘੂ-ਉੱਤਰਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਦੋ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ)

05

7.- ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ (ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ)

(ਅੰਕ-07)

(1) ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਨਿਬੰਧਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (ਤਿੰਨ ਵਿੱਚੋਂ
ਇੱਕ)

07

ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ:-

1. ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ(ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)- ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ
ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ।
2. ਕਹਾਣੀ-ਸੰਸਾਰ (ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ)- ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ।
3. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ- ਮਾਧਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ
ਬੋਰਡ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਅਜਮੇਰ।

ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ:-

1. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ ਅਤੇ ਲੇਖ ਰਚਨਾ -ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ।
2. ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਨ (ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ) ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
3. ਪੰਜਾਬੀ-ਤੀਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਆਪਨ (ਬੀ. ਐੱਸ. ਟੀ. ਸੀ. ਦੂਜਾ ਸਾਲ) - ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ
ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕ ਮੰਡਲ, ਜੈਪੁਰ।

ਤਤਕਰਾ

1. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹ ਚੱਕ ਤੇ ਚੱਕ ਘੁਮਾਨੀਆਂ ਸਮਾਂ ਇਲਮ, ਅਮਲ	01---05
2. ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ੂਰ ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ	06---10
3. ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਗਰੀਬ ਕਿਰਸਾਣ ਇਨਸਾਨਸਤਾਨ	11---18
4. ਬਾਬੂ ਫੀਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ ਅਰਸ਼ੀ ਦੀਵਾਲੀ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ	19---23
5. ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਖਨਗਾਹੀਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੀਏ ਮੇਰੇ ਗੀਤ	24---29
6. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸੌ ਜਾ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾ (ਗੀਤ) ਬਿਰਛ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ	30---33
7. ਸ. ਸ. ਮੀਸ਼ਾ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ	34---39
8. ਪਾਸ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ (ਹਾਣੀਆ) ਗੀਤ	40---45

9.ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ	46---50
ਚੂੜੀਆਂ ਦਾ ਹੋਕਾ ਸੀਰੀ ਤੇ ਜੱਟ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਵਿਥਿਆ ਦੇ ਨਾਂ.....	
10.ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ	51---55
ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਆਇਆ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ	
11.ਡਾ. ਜਗਤਾਰ	56---61
ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੌਦਾਗਰ ਇਹ ਲਹੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਹਰ ਮੋੜ ਤੇ ਸਲੀਬਾਂ (.ਗਜ਼ਲ)	
12.ਡਾ. ਪਾਲ ਕੌਰ	623---67
ਖੜ੍ਹਾ-ਸਾਈਕਲ ਅੌੜ	
13.ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ	68---72
ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਹੜੀਆਂ (.ਗਜ਼ਲ) ਆਪਣੀ ਜਾਚੇ (.ਗਜ਼ਲ) ਜੇ ਤੁਰਿਐ (.ਗਜ਼ਲ)	
14.ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ	73---78
ਹੋਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ (.ਗਜ਼ਲ) ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ (.ਗਜ਼ਲ) ਜ਼ਾਬਤਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਗਲਵੱਕੜੀ (.ਗਜ਼ਲ) ਅੌੜ ਏਦਾਂ ਹੀ (.ਗਜ਼ਲ)	
15.ਡਾ. ਵਨੀਤਾ	79---84
ਨਿ:ਸ਼ਬਦ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ ਬੀਤੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਕੈਲੰਡਰ 'ਚ ਟੰਗੇ ਦਿਨ	
16.ਤ੍ਰੈਲੋਚਨ ਲੋਚੀ	85---90
ਕੁੜੀਆਂ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ (.ਗਜ਼ਲ) ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਂ (.ਗਜ਼ਲ) ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਡਿਗਰੀਆਂ (.ਗਜ਼ਲ) ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ (.ਗਜ਼ਲ)	

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 5 ਦਸੰਬਰ 1872 ਈ. ਨੂੰ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਉੱਤਮ ਕੌਰ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਦੱਸਵੀਂ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਮਿਸ਼ਨ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਅੱਵਲ ਰਹਿ ਕੇ ਪਾਸ ਕੀਤਾ, ਪਿਤਾ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਅਤੇ ਨਾਨਾ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਟਕ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈੱਸ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਪੱਤਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਰਬਾਂਗੀ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਵਾਰਤਕ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉੱਚ ਪਾਏ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਡਾਕਟਰ ਆਫ਼ ਓਰੀਐਂਟਲ ਲਰਨਿੰਗ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਹੋਣ, ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ "ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਜੀਓ" ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ 'ਤੇ ਇਨਾਮ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਨ ਵਰਗੇ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। 10 ਜੂਨ 1957 ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਮਹਾਂਕਾਵਿ 'ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ' ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਕ ਮਹਾਂਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ', 'ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ' 'ਪ੍ਰੀਤ ਵੀਣਾ', 'ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ', 'ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ', 'ਲਹਿਰ ਹੁਲਾਰੇ' ਅਤੇ 'ਮੇਰੇ ਸਾਈਆਂ ਜੀਓ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਦੀਵਾਨ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ' (ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ) ਆਦਿ ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਰਨਣਯੋਗ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅਮੀਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ।

ਚੜ੍ਹ ਚੱਕ ਤੇ ਚੱਕ ਘੁਮਾਨੀਆਂ

ਚੜ੍ਹ ਚੱਕ ਤੇ ਚੱਕ ਘੁਮਾਨੀਆਂ
ਮਹੀਂਵਾਲ ਤੋਂ ਸਦਕੇ (ਪਈ) ਜਾਨੀਆਂ,
ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਦਲਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਰਸ਼ ਬਨਾਨੀਆਂ,
ਉੱਤੇ ਨਾਚ ਰੰਗੀਲੜੇ ਪਾਨੀਆਂ,
ਬਾਜੀ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਾਨੀਆਂ,
ਖਿੜ ਖਿੜ ਹੱਸਨੀਆਂ ਓਨੂੰ ਸ਼ਰਮਾਨੀਆਂ,
ਤਾਰੇ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਗੁੰਦਾਂਨੀਆਂ,
ਚੰਦ ਮੱਥੇ ਤੇ ਚਾ ਲਟਕਾਨੀਆਂ,
ਨੀਲੇ ਅਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਠੁਮਕਦੀ ਜਾਨੀਆਂ,
ਮੀਹ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਪਈ ਵਸਾਨੀਆਂ,
'ਜਿੰਦ-ਕਣੀਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਲੁਟਾਨੀਆਂ,
ਅਰਸ਼ੀ ਪੀਘ ਕਮਾਨ ਬਨਾਨੀਆਂ,
ਰੰਗ ਰੂਪ ਦੇ ਤੀਰ ਵਸਾਨੀਆਂ,
ਨੂਰ ਅੱਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨੀਆਂ,
ਨੂਰੋ ਨੂਰ ਹੁੰਦੜੀ ਜਾਨੀਆਂ,
ਨੂਰ ਨੂਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਈ ਲਾਨੀਆਂ

(ਚੱਕ-ਜਿਸ 'ਤੇ ਘੁਮਿਆਰ ਆਪਣੇ ਭਾਂਡੇ ਬਣਉਂਦਾ ਹੈ, ਠੁਮਕਦੀ ਜਾਨੀ ਆਂ-ਨੱਚਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ, ਨੂਰ-
ਚਾਨਣ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ)

ਸਮਾਂ

ਰਹੀ ਵਾਸਤੇ ਘੱਤ, 'ਸਮੇਂ' ਇੱਕ ਨ ਮੰਨੀ।
ਫੜ ਫੜ ਰਹੀ ਧਰੀਕ, 'ਸਮੇਂ' ਖਿਸਕਾਈ ਕੰਨੀ।

ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਸੱਕੀ ਰੋਕ, ਅਟਕ ਜੋ ਪਾਈ, ਭੰਨੀ।
ਤਿੱਖੇ ਆਪਣੇ ਵੇਗ, ਗਿਆ ਟੱਪ ਬੰਨੇ ਬੰਨੀ।

ਹੋ! ਅਜੇ ਸੰਭਾਲ ਇਸ 'ਸਮੇਂ' ਨੂੰ
ਕਰ ਸਫਲ ਉਡੰਦਾ ਜਾਂਵਦਾ।

ਇਹ ਠਹਿਰਣ ਜਾਚ ਨਾ ਜਾਂਣਦਾ,
ਲੰਘ ਗਿਆ ਨ ਮੁੜ ਕੇ ਆਂਵਦਾ।

(ਵਾਸਤੇ ਘੱਤ- ਹਾੜੇ ਪਾ, ਮਿੰਨਤਾਂ। ਧਰੀਕ- ਘਸੀਟ, ਕੰਨੀ- ਕਿਨਾਰਾ, ਪੱਲਾ। ਅਟਕ-ਰੋਕ, ਭੰਨੀ-ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ,
ਵੇਗ-ਚਾਲ)

ਇਲਮ, ਅਮਲ

ਸਿਰ ਕਚਕੌਲ ਬਨਾ ਹਥ ਲੀਤਾ,
ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੁਆਰੇ ਫਿਰਿਆ,
ਦਰ ਦਰ ਦੇ ਟੁਕ ਮੰਗ ਮੰਗ ਪਾਏ,
ਤੁੰਨ ਤੁੰਨ ਕੇ ਇਹ ਭਰਿਆ,
ਭਰਿਆ ਦੇਖ ਅਫਰਿਆ ਮੈਂ ਸਾਂ,
ਜਾਣਾਂ ਪੰਡਤ ਹੋਆ,
ਟਿਕੇ ਨਾ ਪੈਰ ਜ਼ਿਮੀਂ ਤੇ ਮੇਰਾ
ਉੱਚਾ ਹੋ ਹੋ ਟੁਰਿਆ ॥

ਇਕ ਦਿਨ ਏ ਕਚਕੌਲ ਲੈ ਗਿਆ,
ਮੁਰਸ਼ਦ ਮੁਹਰੇ ਧਰਿਆ,
'ਜੁਠ ਜੁਠ' ਕਰ ਉਸ ਉਲਟਾਇਆ
ਖਾਲੀ ਸਾਰਾ ਕਰਿਆ,
ਮਲ ਮਲ ਕੇ ਫਿਰ ਧੋਤਾ ਇਸ ਨੂੰ
ਮੈਲ ਇਲਮ ਦੀ ਲਾਹੀ
ਦੇਖੋ, ਇਹ ਕਚਕੌਲ ਲਿਸ਼ਕਿਆ;
ਕੰਵਲ ਵਾਂਙ ਫਿਰ ਖਿੜਿਆ ॥

(ਇਲਮ- ਗਿਆਨ, ਅਮਲ- ਕਰਮ, ਕਚਕੌਲ-ਕੱਚ ਦਾ ਕੌਲ, ਮੁਰਸ਼ਦ- ਗੁਰੂ, ਪੀਰ, ਉਸਤਾਦ ।)

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਹੋ! ਅਜੇ ਸੰਭਾਲ ਇਸ 'ਸਮੇਂ' ਨੂੰ
ਕਰ ਸਫਲ ਉਡੰਦਾ ਜਾਂਵਦਾ।

ਇਹ ਠਹਿਰਣ ਜਾਚ ਨਾ ਜਾਂਣਦਾ,
ਲੰਘ ਗਿਆ ਨ ਮੁੜ ਕੇ ਆਂਵਦਾ।

(ਅ) ਇਕ ਦਿਨ ਏ ਕਚਕੌਲ ਲੈ ਗਿਆ,
ਮੁਰਸ਼ਦ ਮੂਹਰੇ ਧਰਿਆ,
'ਜੂਠ ਜੂਠ' ਕਰ ਉਸ ਉਲਟਇਆ
ਖਾਲੀ ਸਾਰਾ ਕਰਿਆ,
ਮਲ ਮਲ ਕੇ ਫਿਰ ਧੋਤਾ ਇਸ ਨੂੰ
ਮੈਲ ਇਲਮ ਦੀ ਲਾਹੀ
ਦੇਖੋ, ਇਹ ਕਚਕੌਲ ਲਿਸ਼ਕਿਆ;
ਕੰਵਲ ਵਾਂਙ ਫਿਰ ਖਿੜਿਆ॥

2. 'ਚੜ੍ਹ ਚੱਕ ਤੇ ਚੱਕ ਘੁਮਾਨੀਆਂ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਲਿਖੋ।

3. 'ਸਮਾਂ' ਕਵਿਤਾ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

4. 'ਇਲਮ, ਅਮਲ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

5. ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਕਿਸ ਤੋਂ ਸਦਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ?

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਵਿੱਚ 'ਅਲਬੇਲੇ ਕਵੀ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਛੰਦ ਮੁਕਤ-ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸੈਲਾਨੀ ਛੰਦ' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਨ ਕਵੀ ਵਾਲਟ ਵਿੱਟਮੈਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਝਲਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 17 ਜਨਵਰੀ 1881 ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਸਲਹੱਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਐਬਟਾਬਾਦ(ਪਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਐੱਮ.ਐੱਸ. ਸੀ. ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਜਾਪਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਕਬੂਲਿਆ। ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਆਪ ਵੇਦਾਂਤੀ ਬਣ ਗਏ, ਅੰਤ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਦਕਾ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਲਮ ਅਜ਼ਮਾਈ। 31 ਮਾਰਚ 1931 ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ', 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੰਗ ਅਸਮਾਨੀ', 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸੈਦਾਨ' ਆਪ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਬਲੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼ੂਰ

ਓਏ ! ਮਜ਼ੂਰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ !
ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਖਿਆਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ,
ਉਂਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਢਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ,
ਸਾਦੇ ਸਾਦੇ ਚਿਹਰੇ, ਬੇਨਿਕਾਬ ਜਿਹੇ,
ਨ ਛੁਪਦੇ ਨ ਛੁਪਾਂਦੇ ਕੁਝ ਆਪਣਾ।
ਨੰਗੇ ਨੰਗੇ ਦਿਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ,
ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਲੋਕ ਤੇ ਆਲੀਆਂ ਭੋਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਨਿੱਕੀ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਤੋਖ ਵੱਡਾ,
ਇਹ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ
ਮੇਰੇ ਜੀ ਨੂੰ ਠਾਰਦੇ।

(ਖਿਆਲ-ਵਿਚਾਰ, ਬੇਨਿਕਾਬ-ਪਰਦਾ ਰਹਿਤ, ਠਾਰਦੇ- ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੇ)

ਹਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ

ਓਏ ! ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਨ ਸਾਰਾ ਛੱਡਿਆ,
ਦਿਲ ਮੇਰਾ ਆਣ ਵਾਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖੁੱਭਿਆ,
ਪੈਲੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੋਈਆਂ,
ਜੱਟ ਬੂਟ ਮੇਰੇ ਯਾਰ ਵੇ।
ਲੱਸੀ ਦਾ ਛੰਨਾ ਦਿੰਦੇ,

ਬਾਜਰੇ ਦੀ ਰੋਟੀ,
ਮੱਖਣ ਦੀ ਪਿੰਨੀ ਦਿੰਦੇ,
ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਕਟੋਰੀਆਂ।
ਸਾਗ ਦਿੰਦੇ, ਦਾਣੇ ਦਿੰਦੇ ਭੁੰਨੇ;
ਮੱਕੀ, ਜਵਾਰ ਤੇ ਛੋਲੀਆ।
ਪਾਣੀ ਠੰਢਾ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਦਿੰਦੇ,
ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਪੀਣ ਨੂੰ, ਜੀਣ ਨੂੰ,
ਟਿੱਬੇ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਢਾਹ ਮਦਾਨ ਕਰਨ,
ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਹਨ ਮੇਰੇ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ।
ਬੀਜ ਬੀਜਣ, ਇਹ ਹਲ ਚਲਾਣ,
ਘਾਲਾਂ ਘਾਲਣ ਪੂਰੀਆਂ।
ਖਾਣ ਥੋੜਾ, ਪਹਿਨਣ ਮੋਟਾ ਸੋਟਾ,
ਵੇਖਣ ਮੁੜ ਮੁੜ ਵੱਲ ਬੱਦਲਾਂ,
ਇਹ ਹਨ ਜੱਗ ਦੇ ਭੰਡਾਰੀ,
ਰਾਜੇ ਹੱਥ ਅੱਡ ਅੱਡ ਮੰਗਦੇ ਇੱਥੋਂ ਰੋਟੀਆਂ।

(ਘਾਲਾਂ ਘਾਲਣਾ- ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ, ਮੋਟਾ ਸੋਟਾ- ਕੱਦਰ ਦਾ ਕੱਪੜਾ)

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ

ਰਾਵੀ ਸੁਹਣੀ ਪਈ ਵਗਦੀ।
ਮੈਨੂੰ ਸਤਲੁਜ ਪਿਆਰਾ ਹੈ,
ਮੈਨੂੰ ਬਿਆਸ ਪਈ ਖਿੱਚਦੀ,

ਮੈਨੂੰ ਝਨਾਂ 'ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦੀ,
ਮੈਨੂੰ ਜੇਹਲਮ ਪਿਆਰਦਾ ,
ਅਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀ ਠਾਠ ਮੇਰੇ ਬੂਰੇ 'ਤੇ ਵੱਜਦੀ।
ਖਾੜ ਖਾੜ ਚੱਲਣ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸੁਫਨਿਆਂ,
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ,
ਪਿਆਰ ਅੱਗ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ,
ਪਿਆਰਾ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਗਾਉਂਦੇ, ਠੰਡੇ 'ਤੇ ਠਾਰਦੇ, ਪਿਆਰਦੇ।

(ਖਾੜ ਖਾੜ- ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਣਾ, ਠਾਠ- ਮੌਜ, ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ)

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ

(ੳ) ਓਏ ! ਮਜ਼੍ਹਰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ !

ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਖਿਆਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ,

ਉਂਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਢਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੰਦਗੀਆਂ,

ਸਾਦੇ ਸਾਦੇ ਚਿਹਰੇ, ਬੇਨਿਕਾਬ ਜਿਹੇ,

ਨ ਛੁਪਦੇ ਨ ਛੁਪਾਂਦੇ ਕੁਝ ਆਪਣਾ।

(ਅ) ਪਾਣੀ ਠੰਢਾ ਖੂਹਾਂ ਦਾ ਦਿੰਦੇ,

ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਪੀਣ ਨੂੰ, ਜੀਣ ਨੂੰ,

ਟਿੱਬੇ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਢਾਹ ਮਦਾਨ ਕਰਨ,

ਇਹ ਲੋਕੀਂ ਹਨ ਮੇਰੇ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਪੈਲੀਆਂ।

ਬੀਜ ਬੀਜਣ, ਇਹ ਹਲ ਚਲਾਣ,

ਘਾਲਾਂ ਘਾਲਣ ਪੂਰੀਆਂ।

2. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

3. 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਜ਼੍ਹਰ' ਕਵਿਤਾ ਮਜ਼੍ਹਰਾਂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ?

4. ' ਹੱਲ ਵਾਹੁਣ ਵਾਲੇ' ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਕੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

5. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਕੀ ਸਿਫਤ ਹੈ ? 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ' ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਖਾਸ ਥਾਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦਾ ਜਨਮ 4 ਅਕਤੂਬਰ 1876 ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਪੱਸੀਆਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ(ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਲੋਪੋ ਕੇ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਏਥੋਂ ਹੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਮਾਇਕ ਔਕੜਾਂ ਕਾਰਨ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਹ ਵਾਂਝਾ ਰਿਹਾ। ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਵਸੀਕਾ ਨਵੀਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ 1893 ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈੱਸ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਚਾਤ੍ਰਕ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੁੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਟਾਈਪਿੰਗ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰੈੱਸ ਵੀ ਲਗਾਈ। 79 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ 18 ਦਸੰਬਰ 1954 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਉਸਤਾਦ ਕਵੀ ਸਾਥੋਂ ਵਿਛੜ ਗਿਆ।

‘ਚੰਦਨਵਾੜੀ’, ‘ਕੇਸਰ ਕਿਆਰੀ’, ‘ਨਵਾਂ ਜਹਾਨ’, ‘ਸੂਫੀਖਾਨਾ’ ਅਤੇ ‘ਨੂਰਜਹਾਂ ਬੇਗਮ’ ਆਦਿ ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੂਫੀ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਾਤ੍ਰਕ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਟੇਜਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵੀ ਬਣਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਗਰੀਬ ਕਿਰਸਾਣ

ਕੱਕਰੀ ਰਾਤ ਸਿਆਲ ਦੀ, ਵਰਤੀ ਸੁੰਵ ਮਸਾਣ,
ਖਲਕਤ ਸੁੱਤੀ ਅੰਦਰੀ, ਨਿੱਘੀਆਂ ਬੁੱਕਲਾਂ ਤਾਣ।
ਪਿਛਲੇ ਪਹਿਰ ਤਰੇਲ ਦੇ, ਮੋਤੀ ਜੰਮਦੇ ਜਾਣ,
ਬੁਕਲੋਂ ਮੂੰਹ ਜੇ ਕੱਢੀਏ, ਪਾਲਾ ਪੈਂਦਾ ਖਾਣ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਜਾਗਦੇ ਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨ,
ਜਾਂ ਕੋਈ ਕਰਦਾ ਭਗਤ ਜਨ ਖੂਹੇ 'ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ।
ਜਾਂ ਇੱਕ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਬਲੀ, ਜਾਗ ਰਿਹਾ ਕਿਰਸਾਣ,
ਪਾਣੀ ਲੌਂਦਿਆਂ ਪੈਰ ਹੱਥ, (ਜਿਦ੍ਹੇ) ਨੀਲੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣ।

ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਜੇਠ ਦੀ, ਵਰੁਨ ਪਏ ਅੰਗਿਆਰ,
ਲੋਆਂ ਵਾਉ-ਵਰੋਲਿਆਂ, ਰਾਹੀ ਲਏ ਖਲਾਰ।
ਲੋਹ ਤਪੇ ਜਿਉਂ ਪਿਰਥਵੀ, ਭੁੱਖ ਲਵਣ ਅਸਮਾਨ,
ਪਸ਼ੂਆਂ ਜੀਭਾਂ ਸੁੱਟੀਆਂ, ਪੰਛੀ ਭੁਜਦੇ ਜਾਣ।

ਲੁਕੀ ਲੁਕਾਈ ਅੰਦਰੀ, ਨਿਕਲੇ ਬਾਹਰ ਨਾ ਸਾਹ,
ਪਰ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਕਿਰਸਾਣ ਇੱਕ, ਫਲ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਵਾਹ।
ਸਿਰ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਨਿਚੁੱੜੇ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਵਾਹੋ ਦਾਹ,
ਪਰ ਸਾਬਾਸ਼ੇ ਦੁਲਿਆ (ਤੈਨੂੰ) ਰਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰਵਾਹ।

ਮਾਉਂ ਲਡਿੱਕਾ ਜੰਮਿਓਂ, ਰਖਿਓਸੁ ਨਾਉਂ ਗੁਲਾਬ,
(ਪਰ) ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਕੇ ਵਾੜ ਵਿੱਚ, (ਤੇਰੀ) ਕੀਤੀ ਜੂਨ ਖਰਾਬ।

ਦੁਨੀਆਂ ਖਾਏ ਮਲਾਈਆਂ, ਤੇਰੇ ਹਿੱਸੇ(ਆਈ) ਛਾਹ,
ਮੋਟਾ ਠੁਲ੍ਹਾ ਪਹਿਣ ਲੈ, ਮਿੱਸੀ ਤਿੱਸੀ ਖਾਹ।

ਹਲ, ਸੁਹਾਗੇ, ਗੋਡੀਆਂ, (ਤੇਰੇ) ਸਿਰ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਸਵਾਰ,
ਪੱਲੇ ਤੇਰੇ ਪੈ ਗਈ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਲੀ ਕਾਰ।
ਰਾਤੀਂ ਆ ਪਏਂ ਟੁੱਟ ਕੇ, ਚਾੜ੍ਹੇ ਨੀਂਦ ਖੁਮਾਰ,
ਕੁੱਕੜ ਬਾਂਗੇ ਫੇਰ ਤੂੰ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ।

ਤਨ ਟੰਗਿਆ ਵਿੱਚ ਕਾਰ ਦੇ, ਜਾਨ ਟੰਗੀ ਅਸਮਾਨ,
ਮੁੱਠ ਤੇਰੀ ਵਿੱਚ ਕਾਲਜਾ, ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ।
ਰੱਖ ਲਏ ਰੱਬ ਜਿ ਸੋਕਿਓਂ, (ਤਦ) ਝਖੜੋਂ ਸੁਕਦਾ ਸਾਹ,
ਗੜਿਓਂ, ਅਹਿਣੋਂ, ਕੁੰਗੀਓਂ, ਪੈਂਦਾ ਨਹੀਂ ਵਿਸਾਹ।

ਸੁਖ ਸੁਖ ਲੱਖ ਸ਼ੀਰਣੀਆਂ, ਪੱਕਣ ਚਾਰ ਕਸੀਰ,
ਤਦ ਭੀ ਸੁਣ ਸੁਣ ਕਹਿਬਤਾਂ, (ਤੈਨੂੰ) ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ ਖਲੀਰ।
“ਪੱਕੀ ਖੇਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਗਰਬ ਕਰੇ ਕਿਰਸਾਣ,
ਵਾਓ, ਝੱਖੜੋਂ, ਝੋਲਿਓਂ, ਘਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਜਾਣ”।

ਪੱਕੀ, ਵੱਢੀ,ਬੰਨ੍ਹ ਲਈ, ਆਣਈ ਧਰੀ ਖਲਵਾਰ,
ਤਦ ਵੀ ਧੜਕੇ ਕਾਲਜਾ, (ਕੋਈ) ਦੁਸ਼ਮਣ ਕਰੇ ਨ ਵਾਰ।
ਬੱਤੀਓਂ ਦੰਦੋਂ ਜੀਭ ਨੂੰ, ਜੇ ਰੱਬ ਲਏ ਬਚਾਇ,
ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ ਗਾਹ ਕੇ, ਧਾੜ ਦੇਵੇਂ ਤਦ ਲਾਇ।

ਅਜੇ ਵਸਾਇ ਨ ਚੁੱਕਿਓਂ, ਲਾਗੂ ਬੈਠੇ ਆਇ,
ਲਾਗੀ, ਚੋਗੀ, ਸੇਪੀਆਂ, ਝੁਰਮਟ ਦਿੱਤਾ ਪਾਇ।

ਰਹਿੰਦਾ ਬੋਹਲ ਹੁੰਝਾ ਲਿਆ, ਆ ਕੇ ਲਹਿਣੇਦਾਰ,
ਤੇਰੇ ਪੱਲੇ ਰਹਿ ਗਈ, ਤੂੜੀ ਪੰਡਾਂ ਚਾਰ।

ਚਾਰੇ ਕੰਨੀਆਂ ਚੂਪਦਾ, ਘਰ ਆਇਆ ਕਿਰਸਾਣ,
ਗੋਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਤੁੰਨ ਕੇ, ਗੋਤੀਂ ਲੱਗਾ ਜਾਣ।
ਹਾਇ ਓ ਰੱਬਾ ਡਾਢਿਆ। ਕੀ ਬਣੀਆਂ ਮੈਂ ਨਾਲ ?
ਮਰ ਗਿਆ ਕਰਦਾ ਮਿਹਨਤਾਂ, ਓੜਕ ਭੈੜਾ ਹਾਲ।
ਨਾ ਮੈਂ ਦਿੱਤਾ ਮਾਮਲਾ, ਨਾ ਕੋਈ ਲੀਤਾ ਢੋਰ,
ਬੀ ਭੱਤਾ ਭੀ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਲੋੜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ।
ਅੰਨ ਵਰ੍ਹਾ ਭਰ ਖਾਣ ਨੂੰ, ਟਾਕੀ ਟੱਲਾ ਨਾਲ,
ਕਰਜ਼ਾ ਭੀ ਕੁਝ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਸਿਰ 'ਤੇ ਖੜਾ ਸਿਆਲ।

ਜੱਟੀ ਘੁਰਕੇ ਜੱਟ ਨੂੰ, (ਹੈ ਹੈ) ਪਿਆ ਕਿਧਰ ਦਾ ਲੋੜੂ ?
ਖੱਟੀ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦੀ, ਕਿੱਥੇ ਆਇਓਂ ਰੋੜੂ।
(ਮੈਂ) ਮਾਘੋਂ ਕੂਕਨ ਲੱਗੀ ਆਂ, "ਕੁੜੀ ਹੋਈ ਮੁਟਿਆਰ",
ਸਾਡੀ ਕੋਠੀ ਸੱਖਣੀ, ਲੋਕੀਂ ਕਰਨ ਬਹਾਰ।

ਵਾਰੀ ਸਦਕੇ ਵਾਹੀਓਂ, ਸਾਨੂੰ ਨਹਿੰ ਦਰਕਾਰ,
ਪੱਛੀ ਲਾ ਇਸ ਭੋਇੰ ਨੂੰ (ਜੋ) ਰਹਿੰਦੀ ਮਰਲੇ ਚਾਰ।
ਭਰਤੀ ਹੋ ਜਾ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕੁਝ ਕਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ,
(ਜਾ) ਨਿੱਘਰ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ (ਓਥੇ) ਲੋੜੂ ਦੀ ਹੈ ਕਾਰ।

ਜੱਟਾ। ਵੇਖੀਂ ਉੱਕਦੋਂ ਸਿੱਖ ਸਿਖਾਇਆ ਨਾਰ,
ਛੱਡ ਬਹਿੰਦੋਂ ਮਤ ਸਹਿਮ ਕੇ, ਉੱਤਮ ਖੇਤੀ ਕਾਰ।
ਇੱਕ ਦਾਣਾ ਜੇ ਫਲ ਪਏ, ਦਾਣਾ ਬਣੇ ਹਜ਼ਾਰ,

ਡੱਕੇ ਮਾਰ ਨਾ ਰੋੜ ਨੂੰ, ਸੋਮਾ ਉਸ ਦਾ ਮਾਰ।

ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਸੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਰਿਹੋਂ ਕੰਗਾਲ,
ਬਰਕਤ ਕਿੱਧਰ ਉੱਡਦੀ, ਇਸ ਦੀ ਕਰ ਪੜਤਾਲ।
ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜੱਟ ਹੀ, ਹੋ ਰਹੇ ਮਾਲਾ ਮਾਲ,
ਸੁਣ ਲੈ। ਤੇਰੇ ਢਿੱਡ 'ਚੋਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਕਾਲ।

ਇੱਕ ਇਲਮ ਦੀ ਉਣ ਹੈ, ਮੁੰਡੇ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇ,
ਦੂਜਾ ਝੱਸ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ, ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਨ ਛੁਡਾਇ,
ਤੀਜਾ ਐਬ ਕੁਪੱਤ ਦਾ, ਖਹਿ ਖਹਿ ਮਰੇ ਭਰਾਇ,
ਫੇਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਲੜਦਿਆਂ, ਝੁੱਗਾ ਉੱਜੜ ਜਾਇ।

ਪੰਜਵਾਂ ਚਸਕਾ ਕਰਜ਼ ਦਾ, ਵਾਹਣ ਛੱਡੇਂ ਤੂੰ ਖਾਇ,
ਪੰਜੇ ਭੈੜੀਆਂ ਵਾਦੀਆਂ, ਬਰਕਤ ਖੜਨ ਉਡਾਇ।
ਜੇ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਪੰਜਿਓਂ, ਪਾ ਜਾਵੇਂ ਛੁਟਕਾਰ,
ਫੇਰ ਜੇ ਪੂਰੀ ਨਾ ਪਏ (ਤਦ) ਚਾੜ੍ਹਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ।

(ਕੱਕਰੀ- ਬਰਫੀਲੀ, ਖਲਕਤ- ਲੁਕਾਈ, ਅੰਗਿਆਰ- ਮਘਦੇ ਕੋਲੇ, ਪਿੜ- ਉਹ ਥਾਂ ਜਿੱਥੇ ਕਣਕ ਗਾਹੀ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫਲ੍ਹਾ- ਕਣਕ ਤੋਂ ਤੂੜੀ ਵੱਖ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਲਡਿਕਾ- ਲਾਡਲਾ, ਮੋਟਾ ਠੁੱਲਾ- ਖਾਦੀ ਦਾ ਕੱਪੜਾ,
ਕੁੰਗੀਓਂ- ਕਣਕ ਦੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੀ ਬਿਮਾਰੀ, ਸ਼ੀਰਣੀਆਂ- ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ, ਹਲਵਾ। ਚਾਰ ਕਸੀਰ-
ਬੋੜੀ ਫਸਲ, ਕਹਿਬਤਾਂ- ਕਹਾਵਤਾਂ, ਖਲ੍ਹੀਰ- ਧਰਵਾਸ, ਚੈਨ। ਗਰਬ- ਮਾਨ, ਹੰਕਾਰ। ਵਾਓ- ਹਵਾ, ਖਲਵਾਰ- ਪਿੜ
ਦੀ ਵਲਗਣ, ਧੜ੍ਹ- ਗਾਹੀ ਹੋਈ ਕਣਕ ਦਾ ਢੇਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਾਣੇ ਤੇ ਤੂੜੀ ਮਿਲੇ ਹੋਣ, ਲਾਗੀ ਚੋਗੀ ਸੇਪੀਆਂ- ਪਿੰਡ
ਵਿੱਚ ਵੱਸਦੇ ਕਾਮੇ, ਬੋਹਲ੍ਹ- ਕਣਕ ਦਾ ਢੇਰ, ਲਹਿਣੇਦਾਰ-ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਚਾਰੇ ਕੰਨੀਆਂ ਚੂਪਦਾ- ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਲੁੱਟਿਆ-

ਪੁੱਟਿਆ ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ, ਗੋਡੀ ਲੱਗਾ- ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਣਾ, ਮਾਮਲਾ-ਲਗਾਨ, ਢੋਰ-ਪਸ਼ੂ, ਟਾਕੀ ਟੱਲਾ- ਕੱਪੜਾ
ਲੱਤਾ, ਲੋਹੜ- ਅਨਰਥ, ਹਨ੍ਹੇਰ, ਖੱਟੀ- ਕਮਾਈ, ਰੋੜ੍ਹ- ਖਤਮ ਹੋਣਾ, ਕੂਕਨ-ਕੁਰਲਾਉਣਾ, ਸੱਖਣੀ-ਖਾਲੀ,
ਦਰਕਾਰ- ਲੋੜ, ਪੱਛੀ ਲਾ- ਅੱਗ ਲਾ, ਭੋਇੰ- ਜ਼ਮੀਨ, ਨਿੱਘਰ- ਚਲਾ ਜਾਹ, ਡੱਕੇ ਮਾਰ ਨਾ ਰੋੜ੍ਹ ਨੂੰ, ਸੋਮਾ ਉਸ ਦਾ
ਮਾਰ- ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ, ਕਾਲ- ਭੁੱਖਮਰੀ, ਇਲਮ- ਵਿੱਦਿਆ, ਝੱਸ- ਬੁਰੀ ਆਦਤ, ਐਬ-
ਵਿਗੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਕੁਪੱਤ- ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ।)

ਇਨਸਾਨਸਤਾਨ

ਉਠ ਸਾਕੀ । ਇਕ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰ,
ਨਵਾਂ ਨਸ਼ਾ ਕੋਈ ਕਰ ਤੱਯਾਰ ।
ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ ਸੁਰਤੀ ਅਸਮਾਨ,
ਦਿੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ ਨਵਾਂ ਜਹਾਨ ।
ਨਵਾਂ ਬਗੀਚਾ, ਨਵੀਂ ਬਹਾਰ,
ਨਵੀਂ ਜਵਾਨੀ, ਨਵਾਂ ਨਿਖਾਰ ।
ਨਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ, ਨਵਾਂ ਅਸਮਾਨ,
ਸੱਚਮੁੱਚ ਦਾ ਇਨਸਾਨਸਤਾਨ ।
ਹਿੰਦੂ, ਮੋਮਨ, ਸਿੱਖ, ਈਸਾਈ,
ਸਾਰੇ ਜਾਪਣ ਭਾਈ ਭਾਈ ।
ਦਸਤਕਾਰ, ਕਿਰਤੀ, ਕਿਰਸਾਣ,

ਸਾਂਝੀ ਰੋਟੀ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣ।

ਭੁੱਖ, ਨੰਗ, ਚਿੰਤਾ, ਬੇਕਾਰੀ,

ਹਟ ਜਾਏ ਧੜਕੇ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ।

ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਵਣ ਧਰਮ ਇਮਾਨ,

ਸੱਚਮੁੱਚ ਦਾ ਇਨਸਾਨਸਤਾਨ।

(ਹੰਭਲਾ- ਕੋਸ਼ਿਸ਼, ਯਤਨ। ਨਿਖਾਰ- ਉਜਲਾ, ਪੜਕਾ-ਡਰ, ਚਿੰਤਾ। ਬੇਕਾਰੀ- ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ)

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਦੁਨੀਆਂ ਵੱਸੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ, ਤੂੰ ਕਿਓਂ ਰਿਹੋਂ ਕੰਗਾਲ,
ਬਰਕਤ ਕਿੱਧਰ ਉੱਡਦੀ, ਇਸ ਦੀ ਕਰ ਪੜਤਾਲ।
ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜੱਟ ਹੀ, ਹੋ ਰਹੇ ਮਾਲਾ ਮਾਲ,
ਸੁਣ ਲੈ। ਤੇਰੇ ਢਿੱਡ 'ਚੋਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਕਾਲ।

(ਅ) ਦਸਤਕਾਰ, ਕਿਰਤੀ, ਕਿਰਸਾਣ,
ਸਾਂਝੀ ਰੋਟੀ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣ।
ਭੁੱਖ, ਨੰਗ, ਚਿੰਤਾ, ਬੇਕਾਰੀ,
ਹਟ ਜਾਏ ਧੜਕੇ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ।
ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਵਣ ਧਰਮ ਇਮਾਨ,
ਸੱਚਮੁੱਚ ਦਾ ਇਨਸਾਨਸਤਾਨ।

2. 'ਗਰੀਬ ਕਿਰਸਾਣ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

3. 'ਇਨਸਾਨਸਤਾਨ' ਕਵਿਤਾ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

4. 'ਗਰੀਬ ਕਿਰਸਾਣ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪੰਜ ਭੈੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਛੱਡਣ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਉਂ ?

ਬਾਬੂ ਫੀਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼

ਬਾਬੂ ਫੀਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਨੂੰ 'ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬੁਲਬੁਲ' ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਟੇਜੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਫੀਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਦੀ ਝੰਡੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਟੇਜੀ ਕਾਵਿ ਮੁਕਾਬਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆ ਕੇ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਫੀਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸ਼ਰਫ਼ ਦਾ ਜਨਮ 1898 ਈ. ਨੂੰ ਚੌਧਰੀ ਬੀਰ ਖਾਨ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਦਾਦਕਾ ਪਿੰਡ ਤੋਲੇ ਨੰਗਲ(ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸੀ। ਸਕੂਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰੀ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 1955 ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ।

'ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕੀਰਨੇ', 'ਲਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ', 'ਸ਼ਰਫ਼ ਹੁਲਾਰੇ', 'ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਲੀਆਂ', 'ਨੂਰੀ ਦਰਸ਼ਨ', 'ਸਰਫ਼ ਸੁਨੇਹੇ', 'ਸ਼ਰਫ਼ ਨਿਸ਼ਾਨੀ', ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੀਰ ਸਿਆਲ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂ, ਚੌਧਰੀ ਤੇ ਨਿਖੱਟੂ ਆਦਿ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਵੀ ਸ਼ਰਫ਼ ਨੇ ਲਿਖੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਅਰੂਜ਼ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਤਾਦ ਮੁਹੰਮਦ ਰਮਜ਼ਾਨ ਦਾ ਖਾਸ ਸ਼ਗਿਰਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲੋਕ ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਅਰਸ਼ੀ ਦੀਵਾਲੀ

ਹਰੀ ਮੰਦਰ ਦੇ ਨਿੱਤਰੇ ਜਲ ਅੰਦਰ,
ਡਾਢੀ ਲਾਈ ਏ ਮੌਜ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਨੇ।
ਜਿੱਦਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਤੇ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ,
ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਟੁੱਭੀਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ।

ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਏ ਸੀਨੇ ਦੀ ਅੱਗ ਠੰਢੀ,
ਗੋਤੇ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਅੰਗਿਆਰਿਆਂ ਨੇ।
ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਜਾ ਲਈ ਹੋਈ ਏ,
ਅਰਸ਼ੋਂ ਆਣ ਕੇ ਮਹਾਂ ਦੁਖਿਆਰਿਆਂ ਨੇ।

ਸੁੱਟੇ ਹੋਏ ਨੇ ਮੋਤੀ ਜਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਦੇ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ।
ਜਾਂ ਇਹ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਹਾਰ ਚਮਕਣ,
ਝਿਲਮਿਲ ਲਾਈ ਏ ਹੀਰਿਆਂ ਨਿਆਰਿਆਂ ਨੇ।

ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਨੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਚਰਨ ਭੇਟਾ,
ਸਵਰਗੀ ਲਾਲ ਜਾਂ ਰੱਬੀ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਨੇ।
ਜਾਂ ਇਹ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਚੰਗਿਆੜੇ,
ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਨੇ ਗੁਰੂਦੁਆਰਿਆਂ ਨੇ।

ਜਾਂ ਇਹ ਬੁਲਬੁਲੇ ਹਵਾ ਤੋਂ ਡਰੀ ਬੈਠੇ,
ਲੱਭ ਲਿਆ ਏ ਓਹਲਾ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਨੇ।
ਖੇਹਨੂੰ ਨੂੰ ਦੇ ਖੇਡਣ ਲਈ ਮੱਛੀਆਂ ਨੂੰ,
ਜਾਂ ਇਹ ਅੰਬਰੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਨੇ।

ਜਾਂ ਇਹ ਬੇੜੀਆਂ ਤਾਰੀਆਂ ਨੂਰ ਦੀਆਂ,
ਸ਼ਰਤਾਂ ਲਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ।
ਜਾਂ ਇਹ ਜਲ ਨਹੀਂ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚੋਂ,
ਝਾਤ ਪਾਈ ਏ ਸਵਰਗੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੇ।

ਬਰਖਾ ਨੂਰ ਦੀ ਲਾਉਣੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੜਕੇ,
ਸੀਸ ਕੱਢੇ ਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੁਹਾਰਿਆਂ ਨੇ।
ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਏ ਮੀਨਾ-ਬਜ਼ਾਰ ਜਾਂ ਇਹ,
ਰਾਤ ਰਾਣੀ ਦੇ ਨੈਣਾਂ ਸੰਗਾਰਿਆਂ ਨੇ।

ਚਾਦਰ ਪਾਣੀ ਦੀ ਖਿਸਕੀ ਏ ਜ਼ਰਾ ਮੂੰਹ ਤੋਂ,
ਲੋਹੜਾ ਘੱਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈਂਸਿਆਰਿਆਂ ਨੇ।
ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ 'ਸ਼ਰਫ' ਦੀਵਾਲੀ ਹੈ ਬਾਲੀ ਹੋਈ,
ਹਰੀ ਮੰਦਰ ਸਰੋਵਰ ਵਿੱਚ ਤਾਰਿਆਂ ਨੇ।

(ਡਾਢੀ- ਬਹੁਤੀ, ਕਰਨੀਆਂ- ਕਰਾਮਾਤਾਂ, ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ- ਰੱਬੀ ਪਿਆਰ, ਲੋੜਾ ਘੱਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈਂਸਿਆਰਿਆਂ
ਨੇ- ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੁਲਮ ਦੀ ਹੱਦ ਕਰ ਦੇਣੀ)

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ

ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ,
ਹਾਂ ਮੈਂ ਪੇਂਡੂ ਪਰ ਸ਼ਹਿਰੀਏ ਢੰਗ ਦਾ ਹਾਂ।
ਸਮਝਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਵੀ ਖੂਬ ਬੋਲਾਂ,
ਬੋਹੜੀ ਬਹੁਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੀ ਅੰਗਦਾ ਹਾਂ।
ਬੋਲੀ ਆਪਣੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਰੱਖਾਂ,
ਇਹ ਗੱਲ ਆਖਣੋਂ ਕਦੇ ਨਾ ਸੰਗਦਾ ਹਾਂ।
ਮੋਤੀ ਕਿਸੇ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਦੀ ਨੱਥ ਦਾ ਮੈਂ,
ਟੁਕੜਾ ਕਿਸੇ ਪੰਜਾਬਣ ਦੀ ਵੰਗ ਦਾ ਹਾਂ।
ਮਿਲੇ ਮਾਣ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਸ ਅੰਦਰ,
ਆਸ਼ਕ ਮੁੱਢੋਂ ਮੈਂ ਏਸ ਉਮੰਗ ਦਾ ਹਾਂ।
'ਵਾਰਸ਼ ਸ਼ਾਹ' ਤੇ 'ਬੁੱਲ੍ਹੇ' ਦੇ ਰੰਗ ਅੰਦਰ,
ਡੋਬ-ਡੋਬ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੰਗਦਾ ਹਾਂ।
ਰਵਾਂ ਏਥੇ ਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿੱਚ ਕਰਾਂ ਗੱਲਾਂ ?
ਐਸੀ ਅਕਲ ਨੂੰ ਛਿੱਕੇ ਟੰਗਦਾ ਹਾਂ।
ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ 'ਸ਼ਰਫ' ਸੇਵਕ,
ਸਦਾ ਖ਼ੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ।

(ਅੰਗਦਾ-ਸਮਝਦਾ, ਉਮੰਗ-ਖਾਹਸ਼,ਇੱਛਾ।)

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਸੁੱਟੇ ਹੋਏ ਨੇ ਮੋਤੀ ਜਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਦੇ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ।
ਜਾਂ ਇਹ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦੇ ਹਾਰ ਚਮਕਣ,
ਝਿਲਮਿਲ ਲਾਈ ਏ ਹੀਰਿਆਂ ਨਿਆਰਿਆਂ ਨੇ।

(ਅ) ਮਿਲੇ ਮਾਣ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਦੇਸ ਅੰਦਰ,
ਆਸ਼ਕ ਮੁੱਢੇ ਮੈ ਏਸ ਉਮੰਗ ਦਾ ਹਾਂ।
'ਵਾਰਸ਼ ਸ਼ਾਹ' ਤੇ 'ਬੁੱਲ੍ਹੇ' ਦੇ ਰੰਗ ਅੰਦਰ,
ਡੋਬ-ਡੋਬ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੰਗਦਾ ਹਾਂ।

2. 'ਅਰਸ਼ੀ ਦੀਵਾਲੀ' ਕਵਿਤਾ ਕਿਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਤੇ ਕਿਉਂ?

3. 'ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਲਿਖੋ।

4. 'ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਕਵੀ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜ ਦਾ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਸਿਲ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 20 ਅਕਤੂਬਰ 1905 ਨੂੰ ਮਰਦਾਨ(ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਗਵੰਤੀ ਸੀ। ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਧਮਿਆਲ, ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮੁਨਸ਼ੀ ਫਾਜ਼ਿਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। 1923 ਵਿੱਚ ਬਸੰਤ ਨਾਂ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਦੀ 1927 ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਘਟਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਅਹਿਮ ਬਿੰਦੂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐੱਮ.ਏ. ਫ਼ਾਰਸੀ ਅਤੇ ਐੱਮ. ਓ. ਐੱਲ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਇਆ। 3 ਮਈ 1979 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਉਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ 'ਨਨਕਾਇਣ' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਚਾਨਣ' (ਅਨੁਵਾਦਤ ਰਚਨਾ) ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ। 'ਕਸ਼ੁੰਭੜਾ', 'ਅੱਧਵਾਟੇ', 'ਕੱਚ ਸੱਚ', 'ਆਵਾਜ਼ਾਂ', 'ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ', 'ਜੈਮੀਰ', 'ਜੰਦਰੇ', 'ਬੂਹੇ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। 'ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ' ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਭਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ 'ਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ, ਰਿਦਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ।

ਖਨਗਾਹੀਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੀਏ

ਖਨਗਾਹੀਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੀਏ,
ਕੀ ਲੋਚਦੀਏ ? ਕੀ ਭਾਲਦੀਏ ?
ਕੀ ਰੁਸ ਗਿਆ ਤੇਰਾ ਢੋਲ ਕੁੜੇ ?
ਯਾ ਸੱਖਣੀ ਤੇਰੀ ਝੋਲ ਕੁੜੇ ?

ਯਾ ਸਰਘੀ ਵੇਲੇ ਤੱਕਿਆ ਈ ?
ਕੋਈ ਡਾਢਾ ਭੈੜਾ ਸੁਫਨਾ ਨੀ ?
ਜੁ ਕਰਦੀ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਕੁੜੇ,
ਤੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਵਿੱਚ ਉਜਾੜ ਕੁੜੇ ।

ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਤੇਰੇ ਉਲਰ ਰਹੀ,
ਇੱਕ ਬੁੱਢ ਪੁਰਾਣੀ ਬੇਰ ਜਹੀ ।
ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਰਹੀਆਂ,
ਕੁਝ ਲੀਰਾਂ ਵੱਢੇ-ਚਾਪ ਜਹੀਆਂ ।
ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤ ਪਿਆ ।
ਇੱਕ ਢੇਰ ਗੀਟਿਆਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ।

ਤੂੰ ਅਚਲ, ਅਡੋਲ, ਅਬੋਲ ਖੜੀ,
ਹਿੱਕ ਤੇਰੀ ਨਾਲ ਯਕੀਨ ਭਰੀ,
ਖਨਗਾਹ ਦੇ ਉੱਤੇ ਆਣ ਨਾਲ,
ਇੱਕ ਦੀਵੇ ਦੇ ਟਿਮਕਾਣ ਨਾਲ,
ਸਭ ਸਨਸੇ ਤੇਰੇ ਦੂਰ ਹੋਏ,
ਹਿੱਕ ਖੁੰਜੇ ਨੂਰੋ- ਨੂਰ ਹੋਏ ।

ਪਰ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹ ਪੁਸਤਕ ਢੇਰ ਕੁੜੇ,
ਮੇਰਾ ਵਧਦਾ ਜਾਏ ਹਨੇਰ ਕੁੜੇ।
ਕੁਝ ਅਜਬ ਇਲਮ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੱਦਾਂ ਨੇ,
ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਕਿਉਂ, ਕੀ ਕਿੱਦਾ ਨੇ।
ਮੈਂ ਨਿਸਚੇ ਬਾਝੋਂ ਭਟਕ ਰਿਹਾ,
ਜੰਨਤ ਦੋਜ਼ਖ ਵਿੱਚ ਲਟਕ ਰਿਹਾ।
ਗੱਲ ਸੁਣ ਜਾ ਭਟਕੇ ਰਾਹੀਂ ਦੀ,
ਇੱਕ ਚਿਣਗ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਚਾਹੀਦੀ।

(ਖਨਗਾਹ- ਪੀਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ, ਲੋਚਦੀਏਂ- ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਢੋਲ- ਪਤੀ, ਸੱਖਣੀ ਝੋਲ- ਨਿਰਸੰਤਾਨ, ਸਰਘੀ
ਵੇਲੇ- ਤੜਕਸਾਰ, ਡਾਢਾ- ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ, ਉੱਲਰ ਰਹੀ- ਝੁਕੀ ਹੋਈ, ਖੁੱਫ ਪੁਰਾਣੀ- ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ, ਅਜਬ-
ਅਨੋਖਾ, ਜੰਨਤ- ਸਵਰਗ, ਸਨਸੇ- ਫਿਕਰ, ਦੋਜ਼ਖ- ਨਰਕ)

ਮੇਰੇ ਗੀਤ

ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਨਾ ਸੌਣ ਗੀਤ,
ਪਏ ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਚਿਚਲਾਉਣ ਗੀਤ।
ਇਹ ਕਿਤਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਸੰਝ ਦੇ ਰਹੇ,
ਹਿੱਕ-ਪਿੰਜਰ ਅੰਦਰ ਜੰਗਦੇ ਰਹੇ,
ਖ਼ਬਰੇ ਕਿੱਦਾਂ ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਰਹੇ,
ਹੁਣ ਪਲ ਵੀ ਪਲਕ ਨਾ ਲਾਉਣ ਗੀਤ।

ਇਹ ਚਾਹਣ ਨਿਕਲਣਾ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਹੁਣ,
ਝੱਖੜਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗਰ ਝੁਲਣਾ ਹੁਣ,
ਤੇ ਨਾਲ ਕਿਸਮਤਾਂ ਘੁਲਣਾਂ ਹੁਣ,
ਅਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਢੇ ਲਾਉਣ ਗੀਤ।

ਇਹ ਗੀਤ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਜਾਦੀ ਦੇ,
ਨਾ ਹੁਸਨ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਵਾਦੀ ਦੇ,
ਇਹ ਤਾਂ ਨਗਮੇ ਰੂਹ ਫ਼ਰਿਆਦੀ ਦੇ,
ਦਿਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤੜਪਾਉਣ ਗੀਤ।

ਇਹ ਸੁੱਤੀ ਚਿਣਗ ਮਘਾਵਣਗੇ,
ਯੁਵਕਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਗਰਮਾਵਣਗੇ,
ਜੰਜੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਵਣਗੇ,
ਪਏ ਮਸਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਗੀਤ।

ਇਹ ਚਾਹਣ ਨਵਾਂ ਯੁਗ ਰਚਣਾ ਹੁਣ,
ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪਲਚਣਾ ਹੁਣ,
ਚੜ੍ਹ ਸੂਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨੱਚਣਾ ਹੁਣ,
ਮੇਰੇ ਮਰਨੋਂ ਨਾ ਘਬਰਾਉਣ ਗੀਤ।

ਜਦ ਤੀਕਰ ਯੁਵਕ ਨਾ ਜਾਗਣਗੇ,
ਮੇਰੇ ਗੀਤ ਨਾ ਗਾਉਣ ਤਿਆਗਣਗੇ,
ਦਿਨ ਰਾਤ ਉਨੀਂਦੇ ਝਾਗਣਗੇ,

ਨਾ ਸੌਣ ਦੇਣ ਨਾ ਸੌਣ ਗੀਤ।
ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਨਾ ਸੌਣ ਗੀਤ,
ਪਏ ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਚਿਚਲਾਉਣ ਗੀਤ।

(ਸੰਗਦੇ- ਸ਼ਰਮਾਉਂਦੇ, ਜੰਗਦੇ- ਜੰਗਾਲੇ ਹੋਏ, ਪਲਕ ਨਾ ਲਾਉਣਾ- ਜਾਗਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਆਢੇ ਲਾਉਣਾ- ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਜਾਦੀ- ਸ਼ਹਿਜਾਦੀ, ਨ.ਗਮੇ- ਗੀਤ, ਸੁੱਤੀ ਚਿਣਗ- ਦੱਬੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਮਘਾਵਣਗੇ- ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨਗੇ, ਜੰਜੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣਾ- ਜ਼ੁਲਮ ਖਿਲਾਫ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨੀ)

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਪਰ ਪੜ੍ਹ-ਪੜ੍ਹ ਪੁਸਤਕ ਢੇਰ ਕੁੜੇ,
ਮੇਰਾ ਵਧਦਾ ਜਾਏ ਹਨੇਰ ਕੁੜੇ।
ਕੁਝ ਅਜਬ ਇਲਮ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੱਦਾਂ ਨੇ,
ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਕਿਉਂ, ਕੀ ਕਿੱਦਾ ਨੇ।
ਮੈਂ ਨਿਸਚੇ ਬਾਝੋਂ ਭਟਕ ਰਿਹਾ,
ਜੰਨਤ ਦੋਜ਼ਖ ਵਿੱਚ ਲਟਕ ਰਿਹਾ।
ਗੱਲ ਸੁਣ ਜਾ ਭਟਕੇ ਰਾਹੀਂ ਦੀ,
ਇੱਕ ਚਿਣਗ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਚਾਹੀਦੀ।

(ਅ) ਜਦ ਤੀਕਰ ਯੁਵਕ ਨਾ ਜਾਗਣਗੇ,
ਮੇਰੇ ਗੀਤ ਨਾ ਗਾਉਣ ਤਿਆਗਣਗੇ,
ਦਿਨ ਰਾਤ ਉਨੀਂਦੇ ਝਾਗਣਗੇ,
ਨਾ ਸੌਣ ਦੇਣ ਨਾ ਸੌਣ ਗੀਤ।
ਮੇਰੀ ਹਿੱਕ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਨਾ ਸੌਣ ਗੀਤ,
ਪਏ ਰਾਤ ਦਿਨੇ ਚਿਚਲਾਉਣ ਗੀਤ।

2. 'ਖਨਗਾਹੀਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੀਏ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

3. 'ਮੇਰੇ ਗੀਤ' ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਕਿਹੜੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

4. ਖਨਗਾਹੀਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਣ ਨਾਲ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਸੰਸੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? 'ਖਨਗਾਹੀਂ ਦੀਵਾ ਬਾਲਦੀਏ' ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਉੱਘੜਵਾ ਪੱਖ ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਸੁਹਜ ਤੱਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਨਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਗੀਤਕਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਗੀਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੰਗ ਦਿੱਤਾ।

ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 18 ਅਗਸਤ 1920 ਨੂੰ ਲੂਮ ਡਿੰਗ (ਅਸਾਮ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕਰਮ ਕੌਰ ਸੀ। ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐੱਮ. ਏ. ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਪੀ-ਐੱਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਵੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਾਅਧਿਆਪਕ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ। ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਨ ਕਿੱਤੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਅਨੁਵਾਦਕ, ਕਵੀ, ਆਲੋਚਕ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕਈ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਹਾਸਲ ਹੋਏ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਨਾ ਧੁੱਪੇ ਨਾ ਛਾਂਵੇ' ਉੱਪਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵਰਗੇ ਉਚਪਾਏ ਦੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ 21 ਅਕਤੂਬਰ 2002 ਨੂੰ ਹੋਈ।

'ਲਾਸਾਂ', 'ਤਾਰ ਤੁਪਕਾ', 'ਅਧਰੈਣੀ', 'ਨਾ ਧੁੱਪੇ ਨਾ ਛਾਂਵੇ', 'ਸੜਕ ਦੇ ਸਢੇ 'ਤੇ', 'ਅਲਫ ਦੁਪਹਿਰ', 'ਅਲਵਿਦਾ ਤੋ ਪਹਿਲਾਂ', 'ਰੁੱਖ ਤੇ ਰਿਸ਼ੀ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਅਲੰਕਾਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਵਿਅੰਗ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਾਹਰ ਕਵੀ ਹੈ।

ਸੌ ਜਾ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾ (ਗੀਤ)

ਸੌ ਜਾ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾ ਵਰਾਨ ਹੋਈ ਰਾਤ

ਸੌ ਜਾਹ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾ ਵੇ ਵਰਤਿਆ ਹਨੇਰ,
ਵੇ ਕਾਲਖਾਂ 'ਚ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਡੁੱਬ ਗਈ ਸਵੇਰ;
ਵੇ ਪੱਸਰੀ ਜਹਾਨ ਉੱਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਹਵਾਝ,
ਵੇ ਖਿੰਡ ਗਈਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਤੇ ਛਾ ਗਈ ਉਜਾੜ;
ਵੇ ਜਿੰਦਗੀ ਖਮੋਸ਼, ਬੇਹੋਸ਼ ਕਾਇਨਾਤ।

ਹੈ ਖੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਮੀ ਦੀ ਜਾਗਦੀ ਸੜ੍ਹਾਂਦ,
ਤੇ ਸੌ ਗਏ ਨੇ ਆਦਮੀ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਗਵਾਂਢ;
ਵੇ ਸੀਤ ਨੇ ਮੁਆਤੇ ਤੇ ਗਸ਼ ਹੈ ਜਮੀਨ,
ਵੇ ਸੀਨਿਆਂ 'ਚ ਸੁੰਨ ਦੋਵੈਲ ਖੂਨ ਤੇ ਸੰਗੀਨ;
ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਸੌ ਗਿਆ ਏ ਲੋਹਾ ਅਸਪਾਤ।

ਸੌ ਜਾ ਇੰਜ ਅੱਖੀਆ 'ਚੋਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨ ਕੇਰ,
ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਡੁੱਬਣੀ ਸਵੇਰ;
ਹਮੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੁੱਦਣਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨੂੰਨ,
ਹਮੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਡੁਲ੍ਹਣਾ ਜਮੀਨ ਉੱਤੇ ਖੂਨ;
ਹਮੇਸ਼ ਨਾ ਵਰਾਨ ਹੋਣੀ ਅੱਜ ਵਾਂਙ ਰਾਤ।
ਸੌ ਜਾ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾ ਵਰਾਨ ਹੋਈ ਰਾਤ।

(ਵਰਾਨ- ਉਜਾੜ, ਕਾਲਖ- ਕਾਲਾਪਣ, ਪੱਸਰੀ- ਫੈਲੀ, ਹਵਾਝ- ਬਦਬੂ, ਕਾਇਨਾਤ- ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ, ਕੁਦਰਤ,
ਸੱਖਣੇ- ਵਿਰਵੇ, ਖਾਲੀ। ਮੁਆਤੇ- ਚੰਗਿਆੜੀ, ਸੰਗੀਨ- ਗੰਭੀਰ)

ਬਿਰਛ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ

ਕੱਲਾ ਮੈਂ
ਕੱਲਾ ਮਾਰੂਥਲ
ਦੋਹਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣਾ
ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਸੁਲਗ ਰਹੇ ਹਾਂ
ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਝੁਲਸਣਾ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਜੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਆਪਣੇ ਨਾਲ
ਕੋਈ ਸੰਘਣੀ ਜਿਹੀ ਛਾਂ ਲੈ ਚੱਲਾਂ
ਜਿਹੜਾ ਬਿਰਛ ਪੁੱਟ ਕੇ ਛਤਰੀ ਵਾਂਗ ਚੁੱਕਿਆ
ਚਾਰ ਕਦਮ ਚੱਲ ਕੇ ਹੀ ਸੁੱਕ ਸੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਪੱਤਾ ਪੱਤਾ ਝੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਮੋਏ ਬਿਰਛ ਦੀ ਛਾਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ
ਓੜਕ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ 'ਚੋਂ ਹੀ ਬਿਰਛ ਉਗਾਇਆ
ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਇਕਹਿਰਾ ਇੱਲਵਾਂਵਾ
ਇਸ ਦੀ ਛਾਂ ਮੇਰੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ
ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ

ਪੱਤੇ ਪੱਤੇ ਦੀ ਹਰਿਆਲੀ
ਚਾਲ ਮੇਰੀ ਵਿੱਚ ਲਹਿਕ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਸੌਂ ਜਾ ਇੰਜ ਅੱਖੀਆ 'ਚੋਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨ ਕੇਰ,
ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਦਾ ਨਹੀਂ ਡੁੱਬਣੀ ਸਵੇਰ;
ਹਮੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੁੱਦਣਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨੂੰਨ,
ਹਮੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਡੁਲ੍ਹਣਾ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਖ਼ੂਨ;
ਹਮੇਸ਼ ਨਾ ਵਰਾਨ ਹੋਣੀ ਅੱਜ ਵਾਂਙ ਰਾਤ।
ਸੌਂ ਜਾ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾ ਵਰਾਨ ਹੋਈ ਰਾਤ।

(ਅ) ਮੋਏ ਬਿਰਛ ਦੀ ਛਾਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ
ਓੜਕ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ 'ਚੋਂ ਹੀ ਬਿਰਛ ਉਗਾਇਆ
ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਇਕਹਿਰਾ ਇੱਲਵਾਂਵਾ
ਇਸ ਦੀ ਛਾਂ ਮੇਰੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ
ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ

2. 'ਸੌਂ ਜਾ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾ' ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਸੌਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ?

3. 'ਸੌਂ ਜਾ ਮੇਰੇ ਮਾਲਕਾ' ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

4. 'ਬਿਰਛ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਨਾ ਹੈ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਲਿਖੋ।

ਸ.ਸ.ਮੀਸ਼ਾ

ਸ.ਸ.ਮੀਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੀ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ.ਸ.ਮੀਸ਼ਾ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਭੇਟ ਜਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿੱਚ 30 ਅਗਸਤ 1934 ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਸ.ਸ.ਮੀਸ਼ਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਉਦੋਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਰੁਮਾਂਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਨ ਮੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਸਧਾਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਐਂਟੀ-ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਧੀਮੇ ਬੋਲਾਂ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1974 ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੁਖਨਾ ਝੀਲ ਹਾਦਸੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

‘ਦਸਤਕ’, ‘ਰਸਤਾ’, ‘ਕੱਚ ਦੇ ਵਸਤਰ’, ‘ਚੁਰਸਤਾ’, ‘ਧੀਮੇ ਬੋਲ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ‘ਕੱਚ ਦੇ ਵਸਤਰ’ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲਈ ਸ.ਸ.ਮੀਸ਼ਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ।

ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ

ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ

ਦੋ ਪਲ ਕੋਲ ਖਲੋ

ਵੇ ਰਾਹੀਆ

ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ

ਪ੍ਰੰਝ ਦਿਆਂ ਤੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ

ਮੁੜਕਾ ਰਿਹਾ ਏ ਚੋ

ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ ।

ਦੱਸ ਖਾਂ ਬੀਬਾ ਕਾਹਦੀ ਜਲਦੀ

ਖਿੱਚ ਹੈ ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਮੰਜਲ ਦੀ

ਕਿਸ ਵਾਅਦੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਏਂ ਤੂੰ

ਦੇਰ ਨਾ ਜਾਵੇ ਹੋ

ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ ।

ਦੱਸ ਜਾ ਆਪਣਾ ਥੋਹ ਟਿਕਾਣਾ

ਕਿੱਥੋਂ ਤੁਰਿਆ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ

ਕਿਸ ਪੈਂਡੇ ਦੀ ਭਟਕਣ

ਤੇਰੇ ਪੈਰੀ ਗਈ ਸਮੇਂ

ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ ।

ਤੱਕ ਲੈ ਮਹਿਕਦੀਆਂ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾਂ

ਮਾਣ ਲੈ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮੌਜ ਬਹਾਰਾਂ

ਜਾਂਦਾ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈ ਜਾਵੀਂ

ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ

ਪੂੰਝ ਦਿਆਂ ਤੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ
ਮੁੜਕਾ ਰਿਹਾ ਏ ਚੋ
ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ ।

ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ

ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹੈ
ਮੈਂ ਹੀ ਭਾਵਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ
ਕਾਬਲੀ ਅੰਗੂਰ
ਲੰਘ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਵ੍ਯਾਗਿਓਂ
ਤੂੰ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਰਾਹ ਗਿਓਂ
ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਮੈਂ
ਅੱਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਨੇ ਅੱਥਰੂ
ਭਰ ਗਿਆ ਹੈ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਮਾਖਿਓਂ
ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹੈ ।
ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹੈ ।
ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਨਹੀਂ
ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ
ਕੋਈ ਹੋ ਸਕਦਾ ਬਿਗਾਨਾ ਆਪਣਾ
ਲੰਘ ਕੇ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ
ਭਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਕਸਰ ਕਲਪਣਾ
ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯਾਰ ਵਸਦਾ ਹੈ ਪਰਾਏ ਮੁਲਕ ਵਿਚ
ਜਿਸ ਲਈ ਇੰਜ ਲੁੱਛਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ

ਪੁਰੇ ਲੜ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਸਲਾਮਾਂ
 ਪੱਛੋਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹਾਲ ਜਿਸ ਦਾ ਪੁੱਛਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ
 ਨਾ ਕਦੀ ਆਉਂਦਾ ਨਾ ਮਿਲਦਾ
 ਨਾ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਨਾ ਸੁਖ ਸੁਨੇਹਾ
 ਦੱਸਦਾ ਨਾ ਹਾਲ ਦਿਲ ਦਾ
 ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਹੈ
 ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ।
 ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਹੈ ।
 ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ
 ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵਿਘਣ ਪੈਂਦਾ ਕਿਵੇਂ
 ਆਪ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦਾ ਸੰਗਦਾ ਸਾਂ ਮੈਂ
 ਯਾਦ ਹੈ
 ਚਾਨਣ-ਵਿਗੁੱਚੀ ਘੱਪ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿਚ
 ਦੇਸ਼ ਮੇਰੇ ਦੇ ਲੜਾਕੂ ਸੂਰਮੇ
 ਸੀਰਮੇ ਪੀਂਦੇ ਸੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਛਿੜਕਦੇ ਸੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ
 ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਦਾ
 ਚੁਪ ਚੁਪੀਤਾ
 ਤੇਰੀ
 ਤੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੈਰ ਕਿਉਂ ਮੰਗਦਾ ਸਾਂ ਮੈਂ
 ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ
 ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਹੈ
 ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ
 ਅਜਬ ਹੈ ਇਹ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ
 ਗੈਰ ਨੂੰ ਦੱਸੀਏ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਏ ਹੈਰਾਨ

ਮੇਰੀਆ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ
ਤੇਰੀਆ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਜਦ ਹਥਿਆਰ ਸੁੱਟੇ
ਗਿਲੇ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਸੀ
ਕੁਝ ਰੋਸ ਵੀ ਸੀ
ਤੂੰ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਹੋਏਗਾਂ
ਰੋਣਾ ਹੀ ਸੀ
ਮੇਰੇ ਕਿਉਂ ਅੱਥਰੂ ਸੀ ਵੱਗੇ
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਚਾਅ ਤਾਂ ਭਲਾ ਹੋਣਾ ਸੀ
ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਉਂ
ਕੁਝ ਤੇਰੀ ਹਾਰ ਦਾ ਅਫਸੋਸ ਵੀ ਸੀ
ਆਪ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਹੈਰਾਨ
ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ
ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਹੈ ਕੌਣ ਸਮਝਾਏ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ
ਕਿੰਜ ਸਮਝੇਗਾ ਮੇਰਾ ਬੱਚਾ ਨਦਾਨ
ਕਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋਏਗੀ ਆਖ਼ਰ
ਅਜਬ ਹੈ ਇਹ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਤੱਕ ਲੈ ਮਹਿਕਦੀਆਂ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾਂ
ਮਾਣ ਲੈ ਕੁਝ ਚਿਰ ਮੌਜ ਬਹਾਰਾਂ
ਜਾਂਦਾ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈ ਜਾਵੀਂ
ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ
ਪੂੰਝ ਦਿਆਂ ਤੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੋਂ
ਮੁੜਕਾ ਰਿਹਾ ਏ ਚੋ
ਦੋ ਪਲ ਹੋਰ ਖਲੋ।

(ਅ) ਤੇਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਕਿਉਂ ਮੰਗਦਾ ਸਾਂ ਮੈਂ
ਯਾਦ ਕਰ ਕੇ ਅੱਲਾ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ
ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਹੈ
ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ
ਅਜਬ ਹੈ ਇਹ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ
ਗ਼ੈਰ ਨੂੰ ਦੱਸੀਏ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਏ ਹੈਰਾਨ

2. ਕਵੀ ਰਾਹੀਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪਲ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਆਖਦਾ ਹੈ? 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ' ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।

3. ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ? 'ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ' ਕਵਿਤਾ ਰਾਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

4. 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੋਲ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਲਿਖੋ।

5. 'ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ' ਕਵਿਤਾ ਕਿਹੜੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਪਾਸ਼

ਪਾਸ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਕਵੀ ਹੈ। ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ ਕਾਵਿ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਥੀਮ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਚੇਤਨਾ ਉਪਜਾਉਣ ਲਈ ਉੱਤਮ ਵਸੀਲਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤਾਂ/ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ

ਪਾਸ਼ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 9 ਸਤੰਬਰ 1950 ਨੂੰ ਤਲਵੰਡੀ ਸਲੇਮ ਜਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ(ਪੰਜਾਬ) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਪਾਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਦੋਂ ਉਭਰਿਆ ਜਦੋਂ ਨਕਸਲਵਾਦੀ/ਜੁਝਾਰਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜੋਬਨ ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕਵੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਂ ਪਾਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਉਭਰਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਰਾਜਸੀ ਨਾਅਰੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਸਗੋਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਮਿਆਰ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ-ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਦ ਕੀਤਾ। 24 ਮਾਰਚ 1955 ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹੀ, ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਵੱਖਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

‘ਲੋਹ ਕਥਾ’, ‘ਉੱਡਦੇ ਬਾਜਾਂ ਮਗਰ’, ‘ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ’, ‘ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਵਰਕੇ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਉਸ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸੁਰ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ

ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਪੁਲਸ ਦੀ ਕੁੱਟ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਗੱਦਾਰੀ-ਲੋਭ ਦੀ ਮੱਠ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ

ਬੈਠੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਫੜੇ ਜਾਣਾ-ਬੁਰਾ ਤਾਂ ਹੈ
ਡਰੂ ਜਿਹੀ ਚੁੱਪ ਵਿੱਚ ਮੜ੍ਹੇ ਜਾਣਾ-ਬੁਰਾ ਤਾਂ ਹੈ ?
ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਕਪਟ ਦੇ ਸ਼ੋਰ ਵਿੱਚ
ਸਹੀ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਦਬ ਜਾਣਾ, ਬੁਰਾ ਤਾਂ ਹੈ
ਕਿਸੇ ਜੁਗਨੂੰ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਜਾਣਾ- ਬੁਰਾ ਤਾਂ ਹੈ
ਕਚੀਚੀ ਵੱਟ ਕੇ ਬੱਸ ਵਕਤ ਕੱਢ ਜਾਣਾ- ਬੁਰਾ ਤਾਂ ਹੈ
ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਮੁਰਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣਾ
ਨਾ ਹੋਣਾ ਤੜਪ ਦਾ, ਸਭ ਸਹਿਣ ਕਰ ਜਾਣਾ,
ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਕੰਮ 'ਤੇ
ਤੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਘਰ ਜਾਣਾ,
ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਸਾਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ
ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਉਹ ਘੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਤੁਹਾਡੇ ਗੁੱਟ 'ਤੇ ਚੱਲਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਜੋ

ਤੁਹਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਲਈ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਉਹ ਅੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖਦੀ ਹੋਈ ਠੰਡੀ ਯੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਜਿਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਚੁੰਮਣਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ 'ਚੋਂ ਉਠਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇਪਨ ਦੀ ਭਾਫ਼ ਉੱਤੇ ਡੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ
ਜੋ ਨਿੱਤ ਦਿਸਦੇ ਦੀ ਸਧਾਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪੀਂਦੀ ਹੋਈ
ਇੱਕ ਮੰਤਵਹੀਣ ਦੁਹਰਾਅ ਦੇ ਗਧੀ- ਗੋੜ ਵਿੱਚ ਰੁਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਉਹ ਚੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਜੋ ਹਰ ਕਤਲ ਕਾਂਡ ਦੇ ਬਾਅਦ
ਸੁੰਨ ਹੋਏ ਵਿਹੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ
ਪਰ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਿਰਚਾਂ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਲੜਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਉਹ ਗੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ
ਜਿਹੜਾ ਕੀਰਨਾ ਉਲੰਘਦਾ ਹੈ
ਡਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਾਰ ਮੂਹਰੇ
ਜੋ ਵੈਲੀ ਦੀ ਖੰਘ ਖੰਘਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਉਹ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਜੋ ਪੈਂਦੀ ਜੀਉਂਦੀ ਰੂਹ ਦਿਆਂ ਅਕਸ਼ਾਂ 'ਤੇ
ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਉੱਲੂ ਬੋਲਦੇ ਗਿੱਦੜ ਹਵਾਂਕਦੇ
ਚਿਮਟ ਜਾਂਦੇ ਸਦੀਵੀਂ ਨੇਰੂ 'ਚ ਬੰਦ ਬੂਹਿਆਂ ਚੁਗਾਠਾਂ 'ਤੇ ।

ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਉਹ ਦਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਜੀਹਦੇ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸੂਰਜ ਭੁੱਬ ਜਾਵੇ
ਤੇ ਉਸ ਮਰੀ ਹੋਈ ਧੁੱਪ ਦੀ ਕੋਈ ਛਿਲਤਰ
ਤੁਹਾਡੇ ਜਿਸਮ ਦੇ ਪੂਰਬ 'ਚ ਖੁਭ ਜਾਵੇ।

ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਪੁਲਸ ਦੀ ਕੁੱਟ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਗੱਦਾਰੀ-ਲੋਭ ਦੀ ਮੱਠ ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ

(ਕਪਟ- ਬੇਈਮਾਨੀ, ਮੰਤਵਹੀਣ- ਬੇ ਮਕਸਦ, ਠੰਡੀ ਯੱਖ- ਬੇਹਿਸਾਬ ਠੰਡੀ)

(ਹਾਣੀਆ) ਗੀਤ

ਸੋਨੇ ਦੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਾਣੀਆ
ਨੱਚੇਗਾ ਅੰਬਰ ਭੂਮੀ ਗਾਉਂਦੀ ਹਾਣੀਆ

ਮਿਹਨਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਆਪ ਪਾਉਣਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ
ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸੁਰਗ ਬਣਾਉਣਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ
ਇੱਕੋ ਜਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਣ ਨੂੰ
ਬਚੇਗਾ ਨਾ ਲੋਟੂ ਕੋਈ ਲਹੂ ਪੀਣ ਨੂੰ
ਸੂਹਾ ਝੰਡਾ ਉੱਚਾ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹਾਣੀਆ

ਭੁੱਖਾ ਨੰਗਾ ਸੌਊਂ ਨਾ ਕੋਈ ਫੁੱਟਪਾਥ 'ਤੇ
ਜੀਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਹੋਊ ਸਭ ਵਾਸਤੇ
ਰੋਲੂ ਨਾ ਕੋਈ ਪੈਰੀਂ ਸੱਧਰਾਂ ਕੁਆਰੀਆਂ
ਦਿਲ 'ਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇ ਨਾ ਫੇਰੂ ਆਰੀਆਂ

ਡਰੂ ਨਾ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉ ਹਾਣੀਆ

ਭੁੱਖਾ ਕਿਸੇ ਮਾਂ ਦਾ ਜਵਾਕ ਨਾ ਰੋਊਗਾ
ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੋਊਗਾ
ਜੁੱਗਾਂ ਦੇ ਲਤਾੜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਚ ਆਉਣਗੇ
ਜਨਤਾ ਦੇ ਦੋਖੀ ਪੂਰੀ ਸਜ਼ਾ ਪਾਉਣਗੇ
ਤਕੜਾ ਨਾ ਮਾੜੇ ਨੂੰ ਸਤਾਉ ਹਾਣੀਆ

ਵੈਰ ਭਾਵ ਅਤੇ ਸਾੜੇ ਮੁੱਲ ਜਾਣਗੇ
ਮਜ਼ਬੂਬਾਂ ਦੇ ਵੱਟਾਂ ਬੰਨੇ ਟੁੱਟ ਜਾਣਗੇ
ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਹੀ ਜਮਾਤ ਹੋਵੇਗੀ
ਰੋਜ਼ ਹੀ ਦਿਵਾਲੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਹੋਵੇਗੀ
ਰੱਜ-ਰੱਜ ਖਾਣਗੇ ਕਮਾਉ ਹਾਣੀਆ

ਸੋਨੇ ਦੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਆਉ ਹਾਣੀਆ
ਨੱਚੇਗਾ ਅੰਬਰ ਭੂਮੀ ਗਾਉ ਹਾਣੀਆ

(ਅੰਬਰ- ਅਸਮਾਨ, ਸੁਰਗ-ਸਵਰਗ, ਲੋਟੂ- ਲੁਟਣ ਵਾਲੇ, ਦੋਖੀ- ਦੁਸ਼ਮਨ/ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਮਜ਼ਬੂਬਾਂ- ਧਰਮਾਂ)

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਮੁਰਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਣਾ
ਨਾ ਹੋਣਾ ਤੜਪ ਦਾ, ਸਭ ਸਹਿਣ ਕਰ ਜਾਣਾ,
ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਕੰਮ 'ਤੇ
ਤੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਘਰ ਜਾਣਾ,
ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਸਾਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ

(ਅ) ਮਿਹਨਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਆਪ ਪਾਉਣਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ
ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸੁਰਗ ਬਣਾਉਣਾ ਲੋਕਾਂ ਨੇ
ਇੱਕੋ ਜਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜੀਣ ਨੂੰ
ਬਚੇਗਾ ਨਾ ਲੋਟੂ ਕੋਈ ਲਹੂ ਪੀਣ ਨੂੰ
ਸੂਹਾ ਝੰਡਾ ਉੱਚਾ ਲਹਿਰਾਉ ਹਾਣੀਆ

2. 'ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰੋ।

3. 'ਹਾਣੀਆ' ਗੀਤ ਦਾ ਸਾਰ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

4. 'ਸਭ ਤੋਂ ਖਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਾਡੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ' ਕਾਵਿ ਤੁਕ ਕੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ?

5. 'ਹਾਣੀਆ' ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਕਿਹੜੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਉਂ ?

ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ

ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੁੱਟ, ਦਮਨ, ਤੰਗੀਆਂ-ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ, ਔਕੜਾਂ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਾਤ-ਜਮਾਤ ਦੀ ਕਾਣੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਜਨਮ 20 ਅਪ੍ਰੈਲ 1939 ਨੂੰ ਦਲਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਹਰੇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਵਧ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਸਟੇਜਾਂ ਤੇ ਪੂਰੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ। ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਤੱਸਦਦ ਵੀ ਸਹਿਣ ਕੀਤੇ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। 6 ਨਵੰਬਰ 1966 ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਕਰ ਸਾਥੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੜ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਗੀਤ ਸਾਧਾਰਨ ਤੁਕਬੰਦੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ 'ਚ ਚਿਤਰੇ ਬਿੰਬ, ਅਲੰਕਾਰ, ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸਟੇਟ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਮਕਬੂਲ ਹਨ।

ਚੂੜੀਆਂ ਦਾ ਹੋਕਾ

ਸਾਡੀ ਬੀਹੀ ਵਿਚ ਚੂੜੀਆਂ ਦਾ ਹੋਕਾ,
ਦੇਈਂ ਨਾ ਵੀਰਾ ਵਣਜਾਰਿਆ।
ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾ 'ਚ ਤਾਂ ਸਾਉਣ 'ਚ ਵੀ ਸੋਕਾ,
ਸੋਕਾ- ਵੇ ਵੀਰਾ ਵਣਜਾਰਿਆ।

ਦਿਹਲੀਆਂ 'ਚ ਬੈਠੀ ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਦੀ ਮਕਾਣ ਵੇ।
ਆਈਆਂ ਕੁੜਮੱਤਾਂ ਮੇਰੀ ਭਾਬੀ ਨੂੰ ਵਰਾਣ ਵੇ।
ਜੀਹਦੇ ਚਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇ ਹੋ ਗਿਆ ਈ ਟੋਕਾ।
ਟੋਕਾ- ਵੇ ਵੀਰਾ ਵਣਜਾਰਿਆ .....

ਤੀਆਂ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ ਭਾਈਆਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮਨਾਈਦਾ।
ਐਵੇਂ ਸਾਥੋਂ ਵੰਗਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗੁੱਟ ਨੀਂ ਭਨਾਈਦਾ।
ਤੂੰ ਕੀ ਜਾਣਦਾ ਏਂ ਭਲਿਆ ਵੇ ਲੋਕਾ।
ਲੋਕਾ- ਵੇ ਵੀਰਾ ਵਣਜਾਰਿਆ .....

ਰਾਠਾਂ ਦੀ ਨੂੰਹ ਰੋਜ਼ ਰੱਤਾ ਚੂੜਾ ਛਣਕਾ ਕੇ ਵੇ।
ਜਾਣ ਜਾਣ ਲੰਘੇ ਸਾਡੀ ਬੀਹੀ ਨੂੰ ਚਿੜਾ ਕੇ ਵੇ।
ਲੱਥੇ ਉਹਦਾ ਵੀ ਸੁਹਾਗ ਦਾ ਵੇ ਕੋਕਾ।
ਕੋਕਾ- ਵੇ ਵੀਰਾ ਵਣਜਾਰਿਆ .....

ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਾ ਤੂੰ ਜਾਏਂਗਾ।
ਚੂੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਚਾਕੂ ਵੀ ਲਿਆਏਂਗਾ।

ਅਸੀਂ ਪਾੜਨਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵੇ ਖੋਖਾ ।

ਖੋਖਾ- ਵੇ ਵੀਰਾ ਵਣਜਾਰਿਆ ।

(ਵਣਜਾਰਾ- ਵੰਗਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ, ਵਪਾਰੀ । ਕੁੜਮੱਤ- ਕੁੜਮਾਂਚਾਰੀ ਸਾਕ, ਟੋਕਾ- ਕੁਤਰਾ, ਰਾਠਾਂ- ਅਮੀਰਾਂ)

ਸੀਰੀ ਤੇ ਜੱਟ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਵਿਥਿਆ ਦੇ ਨਾਂ.....

ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ ਸੀਰੀ ਦੇ ਜੱਟ ਰੋਵੇ,
ਬੋਹਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੀਰ ਵਗਿਆ ।
ਲਿਆ ਤੰਗਲੀ ਨਸੀਬਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲੀਏ,
ਤੂੜੀ ਵਿਚੋਂ ਪੁੱਤ 'ਜੱਗਿਆ' ।

ਸਾਡੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਗਲ ਚੀਥੜੇ ਨੀ,
ਮੇਰੀਏ ਜੁਆਨ ਕਣਕੇ ।
ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇਂ,
ਤੂੰ ਸੋਨੇ ਦਾ ਪਟੋਲਾ ਬਣ ਕੇ ।
ਤੂੰ ਭੀ ਬਣ ਗਿਆ ਗਮਾਂ ਦਾ ਗੁਮੰਤਰੀ,
ਓ । ਮੇਰੇ ਬੇ-ਜੁਬਾਨ ਢੱਗਿਆ ।
ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ.....

ਸਾਡਾ ਘੁੱਟੀ ਘੁੱਟੀ ਖੂਨ ਤੇਲ ਪੀ ਗਿਆ,
ਤੇ ਖਾਦ ਖਾ ਗੀ ਹੱਡ ਖਾਰ ਕੇ ।
ਬੋਲੇ ਬੈਂਕ ਦੀ ਤਕਾਵੀ ਬਹੀ ਅੰਦਰੋਂ,

ਬੋਹਲ ਨੂੰ ਖੰਗੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ।
ਸਾਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਝੰਜੋੜਾ ਏਨਾ ਮਾਰਿਆ,
ਕਿ ਸੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਂਬੂ ਲੱਗਿਆ ।
ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ.....

ਧੀਏ ਕਿਹੜੇ ਨੀ ਭੜੋਲੇ ਵਿਚ ਡੱਕ ਲਾਂ,
ਮੈਂ ਤੇਰੀਆਂ ਜੁਆਨ ਸੱਧਰਾਂ ।
ਵੱਡ ਖਾਣੀਆਂ ਸੱਸਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ,
ਹੈ ਸਾਡੀਆਂ ਸਮਾਜੀ ਕਦਰਾਂ ।
ਧੀਏ ਕਿਹੜੇ ਨਜਜ਼ੁਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਾਂ,
ਕਿਉਂ ਚੰਨ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਲੱਗਿਆ ?
ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ.....

ਸੁੱਕੇ ਜਾਣ ਨਾ ਬੋਹਲਾਂ ਦਾ ਮਾਰ ਮਗਰਾ,
ਜੋ ਮਾਰਦੇ ਨੇ ਜਾਂਦੇ ਚਾਂਗਰਾਂ ।
ਅੱਜ ਝੱਖੜਾਂ ਨੇ ਤੂੜੀ ਨੂੰ ਬਖੇਰਿਆ,
ਹੈ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਬਰੂਦ ਵਾਂਗਰਾਂ ।
ਹੁਣ ਸਾਡੀਆਂ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਹੈ ਚੋਵਣਾਂ,
ਜੋ ਮਿਹਨਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਥੋਂ ਲੱਗਿਆ ।
ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ.....

(ਚੀਥੜੇ- ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ, ਗੁਮੰਤਰੀ- ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਤਕਾਵੀ- ਕਿਸ਼ਤ, ਭੜੋਲਾ- ਦਾਣੇ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕੋਠੀ, ਨਜ਼ੁਮੀ- ਭਵਿੱਖ ਦੱਸਣ ਵਾਲਾ, ਸਰਾਪ- ਬਦਦੁਆ)

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਾ ਤੂੰ ਜਾਏਂਗਾ।

ਚੂੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਚਾਕੂ ਵੀ ਲਿਆਏਂਗਾ।

ਅਸੀਂ ਪਾੜਨਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵੇ ਖੋਖਾ।

ਖੋਖਾ- ਵੇ ਵੀਰਾ ਵਣਜਾਰਿਆ।

(ਅ) ਸਾਡਾ ਘੁੱਟੀ ਘੁੱਟੀ ਖੂਨ ਤੇਲ ਪੀ ਗਿਆ,

ਤੇ ਖਾਦ ਖਾ ਗੀ ਹੱਡ ਖਾਰ ਕੇ।

ਬੋਲੇ ਬੈਂਕ ਦੀ ਤਕਾਵੀ ਬਹੀ ਅੰਦਰੋਂ,

ਬੋਹਲ ਨੂੰ ਖੰਗੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ।

ਸਾਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਝੰਜੋੜਾ ਏਨਾ ਮਾਰਿਆ,

ਕਿ ਸੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਂਬੂ ਲੱਗਿਆ।

ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ.....

2. 'ਚੂੜੀਆਂ ਦਾ ਹੋਕਾ' ਕਵਿਤਾ ਕਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ?

3. 'ਵੱਢ ਖਾਣੀਆਂ ਸੱਸਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਹੈ, ਸਾਡੀਆਂ ਸਮਾਜੀ ਕਦਰਾਂ' ਤੁਕ ਕਿਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਕਿਉਂ ?

4. 'ਸੀਰੀ ਤੇ ਜੱਟ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਵਿਥਿਆ ਦੇ ਨਾਂ' ਗੀਤ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਲਹਿਜ਼ੇ ਕਾਰਨ ਹੋਰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਡਰਾ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਏਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਰਗੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦਾ ਜਨਮ 14 ਜਨਵਰੀ 1945 ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਪੱਤੜ ਕਲਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ(ਪੰਜਾਬ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਮਤੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੀ.ਏ. ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਐੱਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਨਾਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਨਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ 'ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸੁਲਗਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ' ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਮਿਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ, ਸਰਸਵਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਕਵੀ ਐਲਾਨਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

‘ਕੋਲਾਜ਼’, ‘ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਰਫ਼’, ‘ਬਿਰਖ ਅਰਜ਼ ਕਰੇ’, ‘ਪਤਝੜ ਦੀ ਪਾਜ਼ੇਬ’, ‘ਸੁਰਜਮੀਨ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। ਪਾਤਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਸ਼ਾਇਰੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਣਾ ਸਮੇਂ ਦਮਘੋਟੂ ਸਿਸਟਮ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ

ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਿਆਲਾਂ ਨੂੰ
ਜਾਂ ਹੋਰ ਇਕ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਨੂੰ
ਬੇਮੁਹਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ
ਬੇਸ਼ਮਾਰ ਘਟਨਾਵਾਂ
ਰੋਗ ਸੋਗ ਹਾਰਾਂ ਵਿਚ
ਜਾਲ ਤੰਦ ਤਾਰਾਂ ਵਿਚ
ਬੇਪਛਾਣ ਸਹਿਮਾਂ ਵਿਚ
ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਵਿਚ
ਡਰੇ-ਡਰੇ ਭੇਤਾਂ ਵਿਚ
ਘਿਰਜਾਂਗਾਂ ਪਰੇਤਾਂ ਵਿਚ
ਭਾਖਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇਗੀ
ਅਪਣੀਆਂ ਹੀ ਸੋਚਾਂ ਦੀ
ਵਿਆਖਿਆ ਨ ਹੋਵੇਗੀ
ਸ਼ਾਮ ਉਤਰ ਆਵੇਗੀ
ਅੰਧਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ
ਮੈਂ ਵੀ ਫੇਰ ਜਾਵਾਂਗਾ
ਦੀਪ ਰੱਖ ਕੇ ਤਲੀਆਂ 'ਤੇ
ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ
ਅਗਨ ਜੇ ਕਿ ਛਾਤੀ ਵਿਚ
ਸੁਲਗਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ
ਦੀਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਾਂਗਾ
ਆਪ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਗਾ ।

ਆਇਆ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ

ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇ
ਆਇਆ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ
ਚੱਲ ਕੇ ਦੂਰ ਬਿਹਾਰ ਤੋ
ਗੱਡੀ ਬੈਠਾ ਸਿਆਲਦਾ
ਨਾਲ ਬਥੇਰੇ ਹੋਰ
ਰਾਮ ਕਲੀ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ
ਸੁਘੜ ਲੁਗਾਈ ਓਸ ਦੀ

ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ
ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਬਾੜੇਵਾਲ ਵਿੱਚ
ਜੜ੍ਹ ਲੱਗੀ ਤੇ ਪੁੰਗਰੀ
ਰਾਮ ਕਲੀ ਦੀ ਕੁੱਖ 'ਚੋਂ
ਜਨਮੀ ਬੇਟੀ ਓਸ ਦੀ
ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਮਾਧੁਰੀ

ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਦੇਖੀ ਮਾਧੁਰੀ
ਓਸੇ ਪਿੰਡ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ
ਗੁੱਤਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਿਬਨ ਵਿੱਚ
ਸੁਹਣੀ ਪੱਟੀ ਪੋਚ ਕੇ
ਊੜਾ ਐੜਾ ਲਿਖ ਰਹੀ

ਊੜਾ ਐੜਾ ਲਿਖ ਰਹੀ

ਬੇਟੀ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੀ ?

ਕਿੰਨਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਾਕ ਹੈ
ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦਾ

ਏਸੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਡਲੇ
ਪੋਤੇ ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਦੇ
ਬਹਿ ਬਾਪੂ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ
ਲੁੱਧੇਆਣੇ ਆਂਦੇ
ਕੋਨਵੈਟ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ
ਏ ਬੀ ਸੀ ਡੀ ਸਿੱਖਦੇ

ਏ ਬੀ ਸੀ ਡੀ ਸਿੱਖਦੇ
ਪੋਤੇ ਅੱਛਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ?
ਕਿੰਨਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਾਕ ਹੈ
ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆ ।

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ

(ੳ) ਦੀਪ ਰੱਖ ਕੇ ਤਲੀਆਂ 'ਤੇ
ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ
ਅਗਨ ਜੇ ਕਿ ਛਾਤੀ ਵਿਚ
ਸੁਲਗਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ
ਦੀਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਾਂਗਾ
ਆਪ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਗਾ।

(ਅ) ਕਿੰਨਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਾਕ ਹੈ
ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦਾ
ਕਿੰਨਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਾਕ ਹੈ
ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆ।

2. 'ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

3. 'ਆਇਆ ਨੰਦ ਕਿਸ਼ੋਰ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

4. ਕਵੀ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਤੁਰਦਾ ਹੈ? ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਸਿਰੜੀ ਖੋਜੀ, ਸੰਪਾਦਕ, ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਚੰਗਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਜਨਮ 23 ਮਾਰਚ 1935 ਨੂੰ ਨੂ ਮਾਤਾ ਗੁਰਚਰਨ ਕੌਰ, ਪਿਤਾ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਰਾਜ ਗੁਮਾਲ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ 1957 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਮਕਾਲ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪਨਪਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਮਵਿੱਥ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਵਿਭਿੰਨ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਰੁੱਤਾਂ ਰਾਂਗਲੀਆਂ', 'ਤਲਖੀਆਂ ਰੰਗੀਲੀਆਂ', 'ਦੁੱਧ ਪੱਥਰੀ', 'ਅਧੂਰਾ ਆਦਮੀ', 'ਲਹੂ ਦੇ ਨਕਸ਼', 'ਛਾਂਗਿਆ ਰੁੱਖ', 'ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਜੰਗਲ', 'ਜੰਜੀਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ', 'ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ' ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ। 1995 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ 'ਜੁਗਨੂੰ ਦੀਵਾ ਤੇ ਦਰਿਆ' ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਹਾਸਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲੋਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਸੁਰ ਵੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਪੱਕ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ।

ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੌਦਾਗਰ

ਸਾਡੇ ਅਸਟੋਰਾਂ 'ਚ ਹੈ ਬਾਰੂਦ ਭਰਿਆ
ਸਾਡੇ ਗੋਦਾਮਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਭੁੱਖ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਹੀ ਚਾਲਾਕ ਸੌਦਾਗਰ ਨੇ ਸਾਰੇ
ਮੌਤ ਦੀ ਕਰਦੇ ਸਦਾ ਸੌਦਾਗਰੀ,
ਮੁੱਲ ਤਾਂ ਬਾਰੂਦ ਦਾ ਕਰਦੇ ਵਸੂਲ,
ਭੁੱਖ ਪਰ ਦਿੰਦੇ ਫਰੀ।

ਭੁੱਖ ਹੀ ਲੜਦੀ ਹੈ
ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ
ਸਾਡੇ ਅਸਟੋਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ
ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਹੀ ਨਾਲ ਨਾਲ
ਭਰ ਰਹੇ
ਚਾਲਾਕ ਸੌਦਾਗਰ ਬਦੇਸ਼ੀ
ਆਪਣੀ ਮੰਡੀ ਦਾ ਮਾਲ।

ਸਾਡੇ ਅਸਟੋਰਾਂ 'ਚ ਹੈ ਬਾਰੂਦ ਭਰਿਆ
ਸਾਡੇ ਗੋਦਾਮਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਭੁੱਖ ਹੈ।

(ਅਸਟੋਰਾਂ- ਗੋਦਾਮਾਂ, ਸੌਦਾਗਰ- ਵਪਾਰੀ)

ਇਹ ਲਹੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ

ਇਹ ਲਹੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ।
ਏਸ ਦੀ ਸੁਰਖੀ ਕਦੇ ਜਾਣੀ ਨਹੀਂ।

ਤੇਰੇ ਲਈ ਛਣਕਾ ਕੇ ਲੰਘੇ ਬੇੜੀਆਂ,
ਤੂੰ ਹੀ ਸਾਡੀ ਚਾਲ ਪਹਿਚਾਣੀ ਨਹੀਂ।

ਕਾਫ਼ਲੇ ਵਿੱਚ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਭਾਵੇਂ ਰਿਹਾ,
ਯਾਦ ਤੇਰੀ ਦਿਲ 'ਚੋਂ ਪਰ ਜਾਣੀ ਨਹੀਂ।

ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਹਥਿਆਰ ਸਾਰੇ ਵਰਤਣੇ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਮਾਤ ਪਰ ਖਾਣੀ ਨਹੀਂ।

ਦੋਸਤੋ ਜੇ ਮਰ ਗਏ ਹਾਂ ਗ਼ਮ ਨਹੀਂ,
ਦਾਸਤਾਂ ਸਾਡੀ ਕਦੇ ਜਾਣੀ ਨਹੀਂ।

ਸਾਡੇ ਦਮ ਖ਼ਮ ਨਾਲ ਇਹ ਖ਼ਮ ਜਾਣਗੇ,
ਲਿਟ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹੋਰ ਸੁਲਝਾਣੀ ਨਹੀਂ।

ਦਰਦ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ ਸਾਡਾ ਰਹੇ,
ਰਾਸ ਹਾਲੇ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਆਣੀ ਨਹੀਂ

ਬੇੜੀਆਂ ਦੀ ਛਣਕ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਮਜ਼ ਹੈ,
ਕੌਣ ਕਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਪਹਿਚਾਣੀ ਨਹੀਂ।

(ਸੁਰਖੀ- ਲਾਲੀ, ਦਾਗ। ਕਾਫਿਲੇ- ਰਾਹੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ, ਮਾਤ-ਹਾਰ, ਛਣਕ-ਆਵਾਜ਼)

ਹਰ ਮੋੜ ਤੇ ਸਲੀਬਾਂ(ਗਜ਼ਲ)

ਹਰ ਮੋੜ ਤੇ ਸਲੀਬਾਂ, ਹਰ ਪੈਰ ਤੇ ਹਨੇਰਾ।
ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਰੁਕੇ ਨਾ, ਸਾਡਾ ਵੀ ਦੇਖ ਜੇਰਾ।

ਪੱਥਰ 'ਤੇ ਨਕਸ਼ ਹਾਂ ਮੈਂ, ਮਿੱਟੀ 'ਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ,
ਜਿੰਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮਿਟਾਇਆ, ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਡੂੰਘੇਰਾ।

ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇਰ ਆਖਰ, ਧਰਤੀ ਹਨੇਰ ਜਰਦੀ,
ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇਰ ਰਹਿੰਦਾ, ਖਾਮੋਸ਼ ਖੂਨ ਮੇਰਾ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਫੇ 'ਤੇ, ਵਕਤ ਦੇ ਪਰਾਂ 'ਤੇ,
ਉਗਲਾਂ ਡਬੋ ਲਹੂ ਵਿੱਚ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਨਾਮ ਤੇਰਾ।

ਹਰ ਕਾਲ ਕੋਠੜੀ ਵਿੱਚ ਤੇਰੀ ਹੈ ਬਾਤ ਏਦਾਂ,
ਗ਼ਰਾਂ 'ਚ ਚਾਨਣੀ ਦਾ, ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਬਸੇਰਾ।

ਆ ਆ ਕੇ ਯਾਦ ਤੇਰੀ, ਜੰਗਲ ਗ਼ਮਾਂ ਦਾ ਚੀਰੇ,

ਜੁਗਨੂੰ ਹੈ ਚੀਰ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਉਂ ਰਾਤ ਦਾ ਹਨੇਰਾ।

ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਬੇੜੀਆਂ ਨੇ, ਨਚਦੇ ਨੇ ਲੋਕ ਫਿਰ ਵੀ,
ਕਿਉਂ ਉਡ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਕ ਤਕ, ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਤੇਰਾ।

ਕਿੰਨੇ ਯਜ਼ੀਦ ਆਵਣ 'ਨਾਸਰ-ਹਸਨ' ਨਾ ਮਰਨੇ,
ਜਿੰਨਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਛਾਂਗੇ, ਫੁੱਟਦਾ ਹੈ ਰੁੱਖ ਵਧੇਰਾ।

ਮੇਰੇ ਵੀ ਪੈਰ ਚੁੰਮ ਕੇ, ਇਕ ਦਿਨ ਕਹੇਗੀ ਬੇੜੀ,
ਸਦ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਕਿ ਆਇਆ, ਮਹਿਬੂਬ ਅੰਤ ਮੇਰਾ।

(ਸਲੀਬ- ਸੂਲੀ, ਯਜ਼ੀਦ- ਇਸਲਾਮ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਉਮੀਆਂ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਖਲੀਫੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨੇ
ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਹਸਨ-ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਕਰਬਲਾ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਕਤਲ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।)

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਭੁੱਖ ਹੀ ਲੜਦੀ ਹੈ
ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਭੁੱਖ ਨਾਲ
ਸਾਡੇ ਅਸਟੋਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ
ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਹੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਰ ਰਹੇ
ਚਾਲਾਕ ਸੌਦਾਗਰ ਬਦੇਸ਼ੀ
ਆਪਣੀ ਮੰਡੀ ਦਾ ਮਾਲ।

(ਅ) ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇਰ ਆਖਰ, ਧਰਤੀ ਹਨੇਰ ਜਰਦੀ,
ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇਰ ਰਹਿੰਦਾ, ਖਾਮੋਸ਼ ਖੂਨ ਮੇਰਾ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਫੇ 'ਤੇ, ਵਕਤ ਦੇ ਪਰਾਂ 'ਤੇ,
ਉਗਲਾਂ ਡਬੋ ਲਹੂ ਵਿੱਚ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਨਾਮ ਤੇਰਾ।

2. 'ਇਹ ਲਹੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੈ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ?

3. 'ਸਾਡੇ ਅਸਟੋਰਾਂ 'ਚ ਹੈ ਬਾਰੂਦ ਭਰਿਆ' ਕਾਵਿ ਤੁਕਾਂ ਵਿੱਚ 'ਬਾਰੂਦ' ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਸਮਝਾਓ।

4. 'ਹਰ ਮੋੜ ਤੇ ਸਲੀਬਾਂ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

5. 'ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੌਦਾਗਰ' ਕੌਣ ਹਨ ? 'ਬਦੇਸ਼ੀ ਸੌਦਾਗਰ' ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

ਡਾ. ਪਾਲ ਕੌਰ

ਪਾਲ ਕੌਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਹੈ। ਪਾਲ ਕੌਰ ਰਾਜਪੁਰਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਜੰਮਪਲ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਮਈ 1957 ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸਰੈਣ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਰਾ ਪ੍ਰਾਧਿਆਪਕਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐੱਸ. ਏ. ਜੈਨ ਕਾਲਜ ਅੰਬਾਲਾ ਤੋਂ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੀ-ਐੱਚ. ਡੀ. ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਬਿੰਬ, ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਨਾਲ ਔਰਤ ਦੀ ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਜਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਤਿੱਖਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।

‘ਖਲਾਅ ਵਾਸੀ’, ‘ਮੈਂ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹਾਂ’, ‘ਸਵੀਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ’, ‘ਇੰਝ ਨਾ ਮਿਲੀ’, ‘ਬਾਰਿਸ਼ ਅੰਦਰੇ-ਅੰਦਰ’, ‘ਪੀਂਘ’ ਅਤੇ ‘ਪੌਣ ਤੜਾਗੀ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨੋਗਿਆਨੀ ਵਾਂਗ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਖੜ੍ਹਾ-ਸਾਈਕਲ

ਇਕ ਦੋਸਤ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ
ਤੇਰੇ ਤਾਂ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਚੱਕਰ ਏ ਪਾਲੀ-
ਬੜਾ ਤੁਰੀ, ਬੜਾ ਭੱਜੀ
ਕਦੀ ਦਿਸ਼ਾ-ਦਿਸ਼ਾ
ਕਦੀ ਦਿਸ਼ਾ-ਹੀਣ!
ਯਾਦ ਅਇਆ
ਕਿਸੇ 'ਸਿਆਣੇ' ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ
ਕੋਈ ਘਰੋਂ ਦੂਰ ਤੁਰ ਜਾਵੇ
ਤਾਂ ਸਾਈਕਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ
ਪੁੱਠਾ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇ-
ਤਾਂ ਭੁੱਲਿਆ ਘਰ ਪਰਤ ਆਉਂਦਾ ਏ!

ਭੱਜੀ ਹਾਂ ਬੜੀ.....
ਸਾਈਕਲ, ਸਕੂਟਰ, ਕਾਰ, ਬੱਸਾਂ.....
ਥੱਕ ਗਏ ਨੇ ਸਭ!

ਤੇ ਅੱਜ ਕੱਲ ਸਵੇਰੇ-ਸ਼ਾਮ ਖੜ੍ਹਾ-ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹਾਂ
ਤੇ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਯਾਦ
ਸਾਈਕਲ ਤੋਂ ਕਾਰ
ਅਤੇ ਕਾਰ ਤੋਂ
ਖੜ੍ਹੇ-ਸਾਈਕਲ ਦੀ ਯਾਤਰਾ!

ਔੜ

ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਏ ਮੌਸਮ ਦਾ ਮਿਜ਼ਾਜ਼ !
ਨਹੀ ਲੱਗਦੀ ਝੜੀ ਹੁਣ ਸਾਵਣ ਦੀ ।
ਫੈਲ ਗਈ ਹੈ ਭਾਦਰੋਂ ਦੀ ਔੜ
ਸਾਰੇ ਚੌਮਾਸੇ ਵਿੱਚ !

ਮਨਮੁੱਖ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਏ ਬਾਰਿਸ਼
ਵਕਤ-ਬੇ-ਵਕਤ ਬਰਸਦੀ
ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਕੋਈ ਅਸੂਲ !

ਮੈਂ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ
ਕਿਉਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਭਰੇ ਭਰਾਏ ?
ਬੱਦਲਾਂ ਨੇ ਕੇਰੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਦੇ ਚਾਰ
ਤੇ ਲੰਘ ਗਏ ਰਸਤਾ ਵਲਾਕੇ !

ਮੈਂ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ
ਕੀ ਹੋਇਆ ਉਸ ਬੱਦਲ ਦਾ, ਬਾਰਿਸ਼ ਦਾ ?
ਤਾਂ ਗਿਰ ਗਿਆ ਪਹਾੜ, ਖੜ੍ਹਾ ਖਲੋਤਾ !

ਮੈਂ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ
ਰੁੱਸੇ ਹੋ ਕਿਉਂ ਬੱਦਲਾਂ ਨਾਲ
ਵਿਛ ਗਏ ਰੁੱਖ ਹੋ ਹੋ ਕੇ ਗੋਲੀਆਂ
ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ !

ਮੈਂ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ
ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਤੇਰਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਬੱਦਲਾਂ ਦਾ
ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵੀ
ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੀ ਔੜ ਸੀਨੇ 'ਚ
ਉਤਰ ਗਿਆ ਅੰਦਰ—
ਹੋਰ ਮਾਰੀ ਆਵਾਜ਼

ਤਾਂ ਕੰਬ ਗਿਆ ਵਜ਼ੂਦ
ਉਛਲ ਉਛਲ ਪਿਆ ਸਮੁੰਦਰ
ਕਰਦਾ ਤਾਂਡਵ
ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ
ਸਾਰਾ ਸਿਲਸਿਲਾ!

ਕੇਹੀ ਹੈ ਖੇਡ ਅਸਾਡੀ
ਕੇਹੇ ਨੇ ਸਾਹ
ਕਿ ਰੁੱਸ ਬੈਠੇ ਨੇ
ਰੁੱਖ, ਪਹਾੜ, ਸਮੁੰਦਰ, ਬੱਦਲ!

ਨਾ ਮਾਰੇ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ
ਨਾ ਗਾਵੇ ਕੋਈ ਰਾਗ ਮਲਹਾਰ
ਨਾ ਮਾਰੇ ਕੋਈ ਅਰਜਨ ਬੱਦਲਾਂ 'ਚ ਤੀਰ!

ਖਲੋਅ ਗਿਆ ਏ ਭਾਦਰੋਂ ਅੜ ਕੇ

ਚੜੀ ਏ ਗਹਿਰ ਚੌਫੇਰੇ
ਨਾ ਬਣਦੇ, ਨਾ ਬਰਸਦੇ ਬੱਦਲ
ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਏ ਮਿਜ਼ਾਜ਼
ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਔੜ ਹੀ ਔੜ !

(ਚੌਮਾਸੇ- ਭਾਦੋਂ ਦੀ ਨਮੀਂ ਵਾਲੀ ਗਰਮੀ, ਹੁੰਮਸ, ਭੜਾਸ । ਮਿਜ਼ਾਜ਼- ਸੁਭਾਅ, ਗੋਲੀ- ਰੁੱਖ ਦਾ ਗੋਲ ਲੰਮਾ ਤਣਾ,
ਵਜੂਦ- ਹੌਂਦ, ਤਾਂਡਵ- ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਨਾਚ, ਭਿਆਨਕ ਹਾਲਾਤ ।)

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਨਿਰਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੀਂ

ਪਰ ਹੋਵੀਂ ਉਦਾਸ ਜ਼ਰੂਰ

ਸ਼ਾਇਦ

ਉਦਾਸੀ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖੋਂ

ਜੰਮ ਦਏ ਕੋਈ ਨੂਰ

(ਅ) ਆਉਂਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਬੀਤੇ

ਇੰਞ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਨੇ

ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਮੋਏ ਹੌਂਸਲੇ

ਕੋਹਰੇ ਭਰੇ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤਾਂ 'ਚ

ਪੁਰਖੇ ਜੁਗਨੂੰ ਬਣ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੇ ਨੇ

ਦੀਵੇ ਬਣ ਰਾਹ ਰੁਸ਼ਨਾਉਂਦੇ ਨੇ

ਆਉਂਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਬੀਤੇ

ਇੰਞ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਨੇ

2. 'ਖੜ੍ਹਾ ਸਾਈਕਲ' ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਿੰਨਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ? ਤੇ ਕਿਉਂ ?

3. 'ਔੜ' ਕਵਿਤਾ ਕਿਹੜੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ? ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

4. 'ਖੜ੍ਹਾ ਸਾਈਕਲ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਲਿਖੋ।

5. ਰੁੱਖ, ਪਹਾੜ, ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ ਬੱਦਲ ਕਿਉਂ ਰੁੱਸ ਬੈਠੇ ਹਨ ?

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਜ਼ਰੀਏ ਜਿੱਥੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉੱਥੇ ਸਮਾਜਕ ਅਲਾਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ।

ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਮਈ 1953 ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਤੇਜ ਕੌਰ, ਪਿਤਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਬਸੰਤਕੋਟ (ਜਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਕਾਲਜ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਅਪਨਾਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਤੇ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

‘ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ’, ‘ਹਰ ਪੁੱਖਦਾ ਪਿੰਡ ਮੇਰਾ ਹੈ’, ‘ਬੋਲ ਮਿੱਟੀ ਦਿਆ ਬਾਵਿਆ’, ‘ਅਗਨ ਕਥਾ’, ‘ਖੈਰ ਪੰਜਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ’, ‘ਧਰਤੀ ਨਾਦ’, ‘ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਝਾਂਜਰ’, ‘ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ’, ‘ਮੋਰ ਪੰਖ’, ‘ਮਨ ਤੰਦੂਰ’ ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਕਵਿਤਾ, ਗਜ਼ਲ, ਗੀਤ ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਉਪਰ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਅਜਮਾਈ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਚ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਤੇ ਵਿਧਾਗਤ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿਧ ਗਾਇਕਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਹੜੀਆਂ (.ਗਜ਼ਲ)

ਗਾਈ ਜਾਉ ਭਾਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ।
ਵੰਡਿਆ ਕਰੋ ਜੀ, ਪਰ, ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਹੜੀਆਂ ।

ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਆਖੇ ਸੁੱਚੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਪਾਲਣਾ ।
ਧੀਆਂ ਤੇ ਧਰੇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਭਾਲਣਾ ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸੁੱਖਾਂ ਸਦਾ ਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜੀਆਂ ।
ਵੰਡਿਆ ਕਰੋ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ, ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਹੜੀਆਂ ।

ਜਿਹੜੇ ਘਰ ਧੀਆਂ ਵਾਲੀ ਠੰਢੀ ਮਿੱਠੀ ਛਾਂ ਨਹੀਂ ।
ਓਸ ਘਰ ਰਹਿਮਤਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ।
ਘਰ ਆਈਆਂ ਦੌਲਤਾਂ ਨਾ ਕਿਸੇ ਘਰੋਂ ਮੋੜੀਆਂ ।
ਵੰਡਿਆ ਕਰੋ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ, ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਹੜੀਆਂ ।

ਪੱਗ ਨਾਲ ਚੁੰਨੀ ਵਿਹੜਾ ਰਲ ਮਿਲ ਮਹਿਕਦਾ ।
ਧੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਘਰ ਵੀ ਸਲੀਕੇ ਦੇ ਲਈ ਸਹਿਕਦਾ ।
ਸਾਂਝ ਦੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਸਦਾ ਰੱਖੜੀ ਨੇ ਜੋੜੀਆਂ ।
ਵੰਡਿਆ ਕਰੋ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ, ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਹੜੀਆਂ ।

ਪਿਆਰ ਪਾਣੀ ਪਾਉ ਇਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਵੇਲ ਨੂੰ ।
ਫੁੱਲ ਤਾਹੀਂਓ ਲੱਗਣੇ ਨੇ ਚਾਂਦਨੀ ਰਵੇਲ ਨੂੰ ।
ਸਦਾ ਪਛਤਾਏ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਨੇ ਤੋੜੀਆਂ ।
ਵੰਡਿਆ ਕਰੋ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ, ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਹੜੀਆਂ ।

(ਧਰੇਕ- ਡੇਕ(ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਵਾਲਾ ਰੁੱਖ)), ਰਹਿਮਤ- ਕਿਰਪਾ, ਸਲੀਕਾ- ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ)

ਆਪਣੀ ਜਾਚੇ (ਗਜ਼ਲ)

ਆਪਣੀ ਜਾਚੇ ਉਹ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਦਰਿਆ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗਰਦਨ ਸਿੱਧੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਰਹੇ ਹਾਂ,
ਬੇਸ਼ਰਮਾਂ ਦਾ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਕੇ ਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਜੋ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਸਾਨੂੰ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਏ,
ਅਪਣੀ ਚੀਚੀ ਝੁਲਸ ਜਾਣ ਤੇ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

‘ਅੱਤ’ ਨੂੰ ਅੰਤ ਬਣਾਵੇ ਆਖਰ ਕਹਿਰ ਖੁਦਾਈ,
ਜਬਰ ਜਰਦਿਆਂ ਸਬਰ ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਂ ਬੋਲੀ, ਮਾਂ ਜਣਨੀ, ਧਰਤੀ ਮਾਤਾ ਕੋਲੋਂ,
ਟੁੱਟ ਕੇ ਬੰਦਾ, ਮਰਦਾ-ਮਰਦਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਜਾਗਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹਿੰਮਤ ਪੈਂਦੀ,
ਸੁਪਨੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਕੁਝ ਬੰਦਾ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਤੁਰਿਐ (.ਗਜ਼ਲ)

ਜੇ ਤੁਰਿਐ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਵੀਂ।
ਸਦੀਵੀ ਜਿੱਤ ਖ਼ਾਤਰ ਹਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਜੁਗਾਬਾਂ ਵਾਂਗ ਲਾਹ ਲਈ ਰੁਤਬਿਆਂ ਨੂੰ,
ਜਦੋਂ ਵੀ ਰੂਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਜੇ ਤਰਨਾ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਫੇਰ ਸੁਣ ਲੈ,
ਨਦੀ ਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਵਿੱਚਕਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਵਰ੍ਹੀਂ ਘਨਘੋਰ ਬੱਦਲ ਬਣ ਕੇ ਏਨਾ,
ਤੂੰ ਬਲਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਠਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਕਦੇ ਵੀ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਨਾ ਪਰਤੀ,
ਜਦੋਂ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੂਹ ਦੇ ਪਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਸਮਾਂ ਜੇ ਜਾਗਦੇ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ,
ਕਦੇ ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਗੋੜਾ ਮਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਜੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ, ਚਾਹੇਂ ਰੂਹ 'ਚ ਗੂੰਜੇ,
ਸਦੀਵੀਂ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਟੁਣਕਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਆਖੇ ਸੁੱਚੇ ਬੋਲਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਪਾਲਣਾ।
ਧੀਆਂ ਤੇ ਧਰੇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਭਾਲਣਾ।
ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸੁੱਖਾਂ ਸਦਾ ਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜੀਆਂ।
ਵੰਡਿਆ ਕਰੋ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ, ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਹੜੀਆਂ।

(ਅ) ਜੇ ਤੁਰਿਐ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਵੀਂ।
ਸਦੀਵੀਂ ਜਿੱਤ ਖ਼ਾਤਰ ਹਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਜੁਰਾਬਾਂ ਵਾਂਗ ਲਾਹ ਲਈ ਰੁਤਬਿਆਂ ਨੂੰ,
ਜਦੋਂ ਵੀ ਰੂਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਜਾਵੀਂ।

2. 'ਤੂੰ ਬਲਦਿਆਂ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਠਾਰ ਜਾਵੀਂ' ਤੁਕ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਕਿਹੜੇ ਬਲਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਠਾਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਜੇ ਤੁਰਿਐ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।

3. 'ਗਰਦਨ ਸਿੱਧੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।' ਤੁਕ ਕਿਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ। 'ਆਪਣੀ ਜਾਚੇ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

4. 'ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋਹੜੀਆਂ' ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਕੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ?

5. 'ਆਪਣੀ ਜਾਚੇ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਆਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰੋ ?

ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ

ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਚਰਚਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਸ ਦਾ ਪਸੰਦੀਦਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਲੰਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਦੀਆਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਅਗਸਤ 1961 ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਸ. ਹਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ (ਫਰੀਦਕੋਟ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਐਮ.ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਲੈਕਟਰੀਕਲ ਡਿਪਲੋਮਾ ਜੀ.ਟੀ.ਬੀ. ਪਾਲੀਟੈਕਨਿਕ ਕਾਲਜ, ਰੋਡੇ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਬਿਜਲੀ ਬੋਰਡ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਮਨ ਉਚਾਟ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ , ਉਹ ਐਮ. ਫਿੱਲ. ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਿੱਤੇ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਸੇ ਫਿਲਮੀ ਪਾਤਰ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਬਤੌਰ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਾਅਧਿਆਪਕ ਆਰ. ਐੱਸ ਡੀ. ਕਾਲਜ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿਖੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਆਪਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉਪਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਪਕੜ ਹੈ। ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਕਾਹਲੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਹਿਜਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵੀਹ ਪੱਚੀ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣਾ ਪਲੇਠਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ' ਛਪਵਾਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰਤੇਜ ਕੋਹਾਰਵਾਲਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਵਾਂਗ ਅਜੋਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਪਾਣੀ ਦਾ ਹਾਸ਼ੀਆ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਤੇਜ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਸਦਕਾ ਉਹ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ (ਗਜ਼ਲ)

ਹੋਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਨੁਰਾ ਢੋਂਦੇ ਰਾਤ -ਬ-ਰਾਤੇ ਜੀ ਲੈਣਾ ਸੀ।
ਦਿਲ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅੱਗ ਨ ਲਗਦੀ, ਮੈ ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਸੀ ?

ਅੰਨ੍ਹੀ ਭੀੜ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਤੁਰਦੇ ਵੀ ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਤੁਰਦੇ,
ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਬਚ ਕੇ ਰਸਤਾ ਵੀ ਲੈਣਾ ਸੀ।

ਘਰ ਦੇ ਘੜਿਆਂ ਅੰਦਰ ਪੈ ਕੇ, ਸਿਆਣਾ ਪਾਣੀ ਸੋਚੇ ਅਕਸਰ,
ਮੈਨੂੰ ਨਦੀਏਂ ਵਗਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਰੇਤਾ ਨੇ ਹੀ ਪੀ ਲੈਣਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਤਰ ਰੇਤ, ਰੁੱਪਈਏ, ਪੱਥਰ, ਚੀਜ਼ਾਂ, ਢੇਰ ਬੜੇ ਸਨ,
ਪਰ ਮੈ ਥੋੜੀ ਛਾਂ ਲਭਦਾ ਸਾਂ, ਚੂਲੀ ਪਾਣੀ ਹੀ ਲੈਣਾ ਸੀ।

ਜੇ ਰੂਹ ਦੇ ਲੰਗਾਰ ਨਾ ਲਹਿੰਦੇ, ਚੁੱਪ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ, ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ,
ਜੇ 'ਕੱਲਾ ਦਾਮਨ ਹੀ ਫਟਦਾ, ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਸੀਅ ਲੈਣਾ ਸੀ।

(ਲੰਗਾਰ- ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਪਾਟਣਾ, ਲੀਰੋ ਲਰਿ ਹੋਣਾ। ਦਾਮਨ- ਪੱਲਾ)

ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ (ਗਜ਼ਲ)

ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।
ਮਿਲੇ ਗਹਿਰਾ ਕਿਤੇ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਵਰਕਾ ਮੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੇਵਾਂ, ਜਾਣਗੇ ਤੇਰੀ ਤਰਫ ਸਾਰੇ,
ਅਜੇ ਕੁਝ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਦੁਆ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਅੰਬਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲੀ,
ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਰਾਤ 'ਚੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਤਾਰੇ ਤੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਵਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ,
ਵਿਦਾਈ ਬਾਅਦ, ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਮੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਗਦਾ ਰਹਿਨਾ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ,
ਜਦੋਂ ਸੱਚ ਹੋਣ ਨੂੰ ਆਵੇ, ਤਾਂ ਸੁਪਨਾ ਤੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਜ਼ਾਬਤਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਗਲਵੱਕੜੀ (.ਗਜ਼ਲ)

ਜ਼ਾਬਤਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਗਲਵੱਕੜੀ, ਖੋਲਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।
ਥਿਰ ਹੋ ਚੱਲੀ ਕਾਇਆ ਦਾ, ਫਿਰ ਡੋਲਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲੋਂ, ਹੱਥ ਛੁਡਾ ਕੇ, ਖੁਦ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਵਿੱਛੜੇ ਹਾਂ,
ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲਾ ਉਹ ਬੰਦਾ, ਟੋਲਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰੋਟੀ, ਰੀਝਾਂ, ਰਿਸ਼ਤੇ, ਜਿਸ ਥਾਂ ਰਾਹ ਨਾ ਰੋਕਣ ਬੋਲਾਂ ਦਾ,
ਐਸੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬੋਲਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਹੈ, ਅੰਨ੍ਹੀ ਬਾਰਿਸ਼, ਤੇ ਘਰ ਵੀ ਹੈ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ,

ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੇਖੋ, ਬੁਰੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੱਚਣਾ ਤਾਂ ਕੀ, ਪਹਿਨ ਕੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਹੋਇਆ ਤੁਰਨਾ ਵੀ,
ਪਾਜ਼ੇਬਾਂ ਦਾ ਮਹਿੰਗਾ ਜੋੜਾ, ਖੋਲ੍ਹਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਵਰਜਿਤ- ਮਨਾਹੀ)

ਔੜ ਏਦਾਂ ਹੀ (ਗਜ਼ਲ)

ਔੜ ਏਦਾਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਇਹ ਜਾਰੀ ਰਹੀ,
ਰੂਹਾਂ-ਤੇਹਾਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ।
ਪਹਿਲਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਜਾਪਦੈ,
ਏਥੇ ਨੈਣਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਸੁੱਕ ਜਾਣਗੇ।

ਤੈਨੂੰ ਆਕਾਸ਼-ਗੰਗਾ ਦਾ ਮੋਹ ਹੈ ਬੜਾ,
ਇਹਦੇ ਅਸਤਣ ਦਾ ਸੀਨੇ 'ਚ ਰੋਹ ਹੈ ਬੜਾ:
ਪਹਿਲਾਂ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੂੰ ਅੰਬਰ ਬਣਾ,
ਤੇਰੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਤਾਰੇ ਵੀ ਝੁਕ ਜਾਣਗੇ।

ਇਹ ਪਰਿੰਦੇ ਤਾਂ ਏਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣੇ ਸਦਾ,
ਏਥੇ ਉਡਣੇ ਤੇ ਏਥੇ ਹੀ ਬਹਿਣੇ ਸਦਾ;
ਤੇਰੇ ਜੰਗਲ 'ਚ ਜੇ ਨਾ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਮਿਲੀ
ਸਾਡੇ ਖਾਬਾਂ ਦੇ ਬਿਰਖਾਂ 'ਚ ਲੁਕ ਜਾਣਗੇ।

ਅੱਗ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੈ, ਪਾਗਲ ਹੈ, ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਹੈ,
ਇਹ ਨਾ ਸੋਚੀ ਕਿ ਸੜਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੈ;
ਲਾਬੁ ਏਧਰ ਦੀ ਲੰਘੇ ਜਦੋਂ ਟਹਿਲਦੇ,
ਖੋਰੇ ਕਿਹੜੇ ਬਰੂਹਾਂ 'ਤੇ ਰੁਕ ਜਾਣਗੇ।

ਏਥੇ ਕਾਲੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦੀ ਛਾਂ ਹੈ ਅਜੇ,
ਸਾਡਾ ਸੂਰਜ ਹੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੈ ਅਜੇ;
ਐਸੀ ਥਾਵੇਂ ਕੀ ਬੀਜਾਂਗੇ ਸੂਰਜਮੁਖੀ,
ਬੂਟੇ ਉੱਗਣਗੇ, ਆਥਣ ਨੂੰ ਸੁੱਕ ਜਾਣਗੇ।

(ਅੱੜ- ਸੋਕਾ, ਅਸਤਣ- ਛਿਪਣਾ, ਖਾਬ- ਸੁਪਨਾ)

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਹੋਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਨ੍ਹੇਰਾ ਢੋਂਦੇ ਰਾਤ -ਬ-ਰਾਤੇ ਜੀ ਲੈਣਾ ਸੀ।
ਦਿਲ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਅੱਗ ਨ ਲਗਦੀ, ਮੈ ਚਾਨਣ ਤੋਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਸੀ ?

ਅੰਨ੍ਹੀ ਭੀੜ 'ਚ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਤੁਰਦੇ ਵੀ ਤਾਂ ਕਿੱਥੇ ਤੁਰਦੇ,
ਖੜ੍ਹ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੇਣਾ ਸੀ, ਬਚ ਕੇ ਰਸਤਾ ਵੀ ਲੈਣਾ ਸੀ।

(ਅ) ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਵਿੱਚ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।
ਮਿਲੇ ਗਹਿਰਾ ਕਿਤੇ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਵਰਕਾ ਮੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

ਜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਜਾਣ ਦੇਵਾਂ, ਜਾਣਗੇ ਤੇਰੀ ਤਰਫ ਸਾਰੇ,
ਅਜੇ ਕੁਝ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ।

2. 'ਹੋਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ' ਗਜ਼ਲ ਕਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ? ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।
3. 'ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ' ਗਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਰਗੇ' ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ?
4. 'ਜਾਜ਼ਬਤਿਆਂ ਦੀ ਗਲਵੱਕੜੀ' ਗਜ਼ਲ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਦੱਸੋ।
5. 'ਔੜ ਏਦਾਂ ਹੀ' ਗਜ਼ਲ ਦਾ ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੋ।

ਡਾ. ਵਨੀਤਾ

ਡਾ. ਵਨੀਤਾ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਤੌਰ ਕਵਿੱਤਰੀ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਆਲੋਚਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਵਨੀਤਾ ਖੁੱਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਜ-ਮੂਲਕ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਵਨੀਤਾ ਦਾ ਜਨਮ 7 ਅਕਤੂਬਰ 1954 ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ, ਪਿਤਾ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪੀ-ਐੱਚ.ਡੀ. ਪੱਧਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਜਗਤ ਨੂੰ 'ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ', 'ਹਰੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਦੀ ਕਬਰ', 'ਬੋਲ ਅਲਾਪ', 'ਮੰਦਰ ਸਪਤਕ', 'ਖਰਜ ਨਾਦ', 'ਸਹਿਜ ਚੁੱਪ' ਆਦਿ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛਪ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ 2010 ਵਿੱਚ 'ਕਾਲ ਪਹਿਰ ਤੇ ਘੜੀਆਂ' ਤੇ ਪੁਰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਿ:ਸ਼ਬਦ

ਜਦੋਂ ਬੰਦਾ ਆਕੜੇ
ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਉ
ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚੋਂ ਹੈਂਕੜ ਦੀ
ਬੋਝ ਆਉਣ ਲੱਗੇ
ਸਮਝ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਉ
ਜਦੋਂ ਸਮਝ ਤੇ ਸ਼ਬਦ
ਨਫਰਤ ਦੀ ਸੜਿਹਾਂਦ ਛੱਡਣ
ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਉ
ਅਰਦਾਸ ਕਰੋ
ਨਿ:ਸ਼ਬਦ ਬਣੋ

(ਹੈਂਕੜ- ਘਮੰਡ, ਸੜਿਹਾਂਦ- ਬਦਬੂ)

ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ

ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ
ਗੌਤਮ ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੁੰਦਾ
ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਚੇਤੰਨਯ ਹੋ
ਨਿਰਵਾਣ ਨਾ ਪਾਂਦਾ

ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ
ਨਾਨਕ ਉਦਾਸ ਨਾ ਹੁੰਦਾ
ਤਾਂ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾ ਧਾਰਦਾ
ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾ ਧਾਰਦਾ ਤਾਂ

ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ
ਬਾਣੀਆਂ ਨਾ ਉਚਾਰਦਾ

ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ
ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣਾ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ
ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤੇ 'ਤੇ
ਲਟਕਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
ਕਬੂਲੀ ਮੌਤ ਹੈ
ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਗਰ ਕਾਲਾ
ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਉਹ ਮੁਰਦਾ ਬੀਜ ਹੈ
ਜਿਥੋਂ ਮੁੜ ਪੁੰਗਰਨ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ

ਆਸ ਦੇ ਬੀਜ
ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪੁੰਗਰ ਆਉਣਗੇ
ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ 'ਚੋਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ
ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੇ!
ਨਾ ਹੋਵੀ ਨਿਰਾਸ਼
ਪਰ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਰਹੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਦਾਸ
ਪਿਛਲਿਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ
ਸੋਚੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ 'ਚ
ਹੱਕ ਸੱਚ ਇਮਾਨ ਕਿੰਨੇ
ਸੱਟੇ ਦੇ ਭਾਅ ਚੜ੍ਹੇ ਤੇ ਡਿੱਗੇ
ਸਾਜਿਸ਼ ਦੀ ਜੱਫੀ ਨੇ
ਕਿੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਿਆ
ਮੌਤ ਕਿੰਨੀ ਸਸਤੀ ਹੋਈ
ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਇਖ਼ਲਾਕ
ਆਬਰੂ ਤੇ ਜ਼ਮੀਰ
ਕਿਉਂ ਇੰਨੇ ਨੇਸ਼ਤੋਂ ਨਾਬੁਦ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ

ਸੋਚੀਂ ਜ਼ਰਾ ਮੇਰੀ ਜਾਨ !
ਨਿਰਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੀਂ
ਪਰ ਹੋਵੀਂ ਉਦਾਸ ਜ਼ਰੂਰ
ਸ਼ਾਇਦ
ਉਦਾਸੀ ਆਪਣੀ ਕੁੱਖੋਂ
ਜੰਮ ਦਏ ਕੋਈ ਨੂਰ

(ਚੇਤੰਨਯ- ਗਿਆਨਵਾਨ, ਨਿਰਵਾਨ-ਮੁਕਤੀ, ਆਬਰੂ- ਇੱਜ਼ਤ,ਪੱਤ । ਜ਼ਮੀਰ- ਆਤਮਾ, ਕੋਹਰਾ- ਬਰਫ ਪੈਣਾ)

ਬੀਤੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਕੈਲੰਡਰ 'ਚ ਟੰਗੇ ਦਿਨ

ਆਉਂਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਬੀਤੇ ਵਰ੍ਹੇ
ਇੰਞ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਨੇ
ਬੜਾ ਯਾਦਾਂ ਥੀਂ ਸਤਾਉਂਦੇ ਨੇ
ਜਿਵੇਂ ਬਾਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਛਿੱਟਾਂ ਧੂੜ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਪੁੜਦਿਆਂ
ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬਿੰਬ ਉੱਤਰ ਆਉਂਦੇ ਨੇ
ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਯਾਦ ਨਾਨੀ
ਜੋ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ
ਧੀ ਆਪਣੀ ਨੂੰ ਢੋਂਦੀ
ਪਾਰ ਕਰਾਉਂਦੀ ਸੀ ਗੰਗਾ
ਇਸ ਪਾਰ ਤੋਂ, ਉਸ ਪਾਰ
ਬੀਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਪਰਲੋਕ ਗਏ

ਪੁਰਖੇ ਇੰਝ ਹੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਨੇ
ਅੱਖ ਝਪਕਦਿਆਂ ਹੀ
ਭਵਿੱਖ ਭੂਤ ਬਣਨ ਲੱਗਦਾ ਏ
ਤੇ ਭੂਤ 'ਚੋਂ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਦੀਵੇ
ਜਗਮਗਾਉਂਦੇ ਨੇ
ਆਉਂਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਬੀਤੇ
ਇੰਝ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਨੇ
ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਮੋਏ ਹੌਂਸਲੇ
ਕੋਹਰੇ ਭਰੇ ਦਿਨ ਤੇ ਰਾਤਾਂ 'ਚ
ਪੁਰਖੇ ਜੁਗਨੂੰ ਬਣ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੇ ਨੇ
ਦੀਵੇ ਬਣ ਰਾਹ ਰੁਸ਼ਨਾਉਂਦੇ ਨੇ
ਆਉਂਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਬੀਤੇ
ਇੰਝ ਵੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੇ ਨੇ

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਕਿਸੇ 'ਸਿਆਣੇ' ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ
ਕੋਈ ਘਰੋਂ ਦੂਰ ਤੁਰ ਜਾਵੇ
ਤਾਂ ਸਾਈਕਲ ਖੜਾ ਕਰਕੇ
ਪੁੱਠਾ ਚਲਾਈ ਜਾਵੇ-
ਤਾਂ ਭੁੱਲਿਆ ਘਰ ਪਰਤ ਆਉਂਦਾ ਏ!

(ਅ) ਖਲੋਅ ਗਿਆ ਏ ਭਾਦਰੋਂ ਅੜ ਕੇ
ਚੜ੍ਹੀ ਏ ਗਹਿਰ ਚੌਫੇਰੇ
ਨਾ ਬਣਦੇ, ਨਾ ਬਰਸਦੇ ਬੱਦਲ
ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਏ ਮਿਜ਼ਾਜ
ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਔੜ ਹੀ ਔੜ!

2. 'ਨਿ:ਸ਼ਬਦ' ਕਵਿਤਾ ਕਿਹੜੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ?

3. ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? 'ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ' ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ' ਤੇ ਪਰਖ ਕਰੋ।

4. 'ਬੀਤੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਕੈਲੰਡਰ 'ਚ ਟੰਗੇ ਦਿਨ' ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਵਿੱਤਰੀ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ? ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।

5. 'ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਦਾਸ ਹੋਣਾ' ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਲਿਖੋ।

ਤੈਲੋਚਨ ਲੋਚੀ

ਤੈਲੋਚਨ ਲੋਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਇਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਮਹਿਫਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਵੈ-ਰਚਿਤ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲੋਚੀ ਦੀ ਸੁਹਜਮਈ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦੂਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸ਼ਾਇਰ ਦਾ ਜਨਮ 14 ਜਨਵਰੀ 1965 ਨੂੰ ਸ਼. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਸੁਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਬੁੱਟਰ ਸ਼ਰੀਹ(ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉੱਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਖੇ ਦਾਖਿਲਾ ਲਿਆ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਉਹ ਨਹਿਰੀ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿਭਾਗ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਦੇ ਪਦ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਕਾਵਿਕ ਰਚੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹ ਕਾਲਜ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਤ ਸਿੱਧੂ, ਹਰਦੇਵ ਮਾਹੀਨੰਗਲ, ਜਸਬੀਰ ਜੱਸੀ, ਨੇਹਾ ਡੋਗਰਾ, ਆਰਤੀ ਦੱਤਾ, ਯਾਕੂਬ ਵਰਗਿਆਂ ਫਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਲੋਚੀ ਖੁਦ ਵੀ ਮਿਠਾਸ ਭਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, 'ਸਰਵਰ' ਨਾਂ ਦੀ ਸੀ.ਡੀ. ਕੈਸਟ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਲੋਚੀ ਜਲੰਧਰ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ, ਪੀ.ਟੀ.ਸੀ., ਫਾਸਟਵੇਅ ਆਦਿ ਕਈ ਚੈਨਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮਨਵਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ।

'ਦਿਲ ਦਰਵਾਜ਼ੇ' ਉਸ ਦੀ ਪਲੇਠੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਵੀ ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। 'ਗੁਲਕੰਦ' ਵਿੱਚ 1960 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2015 ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਇਨਾਮ-ਸਨਮਾਨ ਹਾਸਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਨਾਭਾ ਕਾਵਿ ਉਤਸਵ ਤੇ ਸਨਮਾਨ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਐਵਾਰਡ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਐਵਾਰਡ, ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਲੰਬੀ ਹੈ।

ਲੋਚੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰ ਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋਚਾ ਤੇ ਦੁਬਿਧਾਗ੍ਰਸਤ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਐਨੀਆਂ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਤੇ ਵੀ ਚਰਚਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਕੁੜੀਆਂ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਜ਼ਾਲਮ ਕਹਿਣ ਬਲਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ
ਕੁੜੀਆਂ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਕਰਜ਼ ਇੰਨਾਂ ਦਾ ਕੌਣ ਉਤਾਰੇ
ਰੱਬ ਤੋ ਵੱਡੀਆਂ ਮਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ।

ਉਮਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਜੋੜਣ ਰਿਸ਼ਤਾ
ਉਂਜ ਤਾਂ ਚਾਰ ਹੀ ਲਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਮੈਂ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਸੀ
ਘਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜੇ ਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ।

ਮਰ-ਖਪ ਜਾਂਦਾ ਕਦ ਦਾ ਲੋਚੀ
ਜੇ ਨਾ ਨਾਲ ਦੁਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਜ਼ਾਲਮ ਕਹਿਣ.....

(ਬਲਾਵਾਂ- ਬੁਰੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ, ਮੁਸੀਬਤ । ਦੁਆਵਾਂ- ਅਸੀਸਾਂ, ਲਾਵਾਂ- ਸਿੱਖ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ)

ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਂ(ਗਜ਼ਲ)

ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਦਾਨ ਮਿਲੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਂ ।

ਮਰਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਜਾਨ ਮਿਲੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਂ ।

ਚਿੜੀਆਂ ਚਹਿਕਣ ਜੀਕੂੰ ਨੀਲੇ ਅੰਬਰ ਵਿੱਚ,
ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਂ ।

ਦੂਰ ਦੇਸ-ਪ੍ਰਦੇਸ ਗੁਆਚੇ ਫਿਰਦੇ ਨੂੰ,
ਅਪਣੀ ਮਾਤ-ਜ਼ੁਬਾਨ ਮਿਲੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਂ ।

ਵੇਦ, ਕਤੇਬ, ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਰ ਜਾਵੇ,
ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਮਿਲੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰੀਂ ।

(ਵੇਦ ਕਤੇਬ- ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗ੍ਰੰਥ)

ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਡਿਗਰੀਆਂ (ਗਜ਼ਲ)

ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਡਿਗਰੀਆਂ, ਫਿਰਦੇ ਬੇ-ਰੁਜ਼ਗਾਰ ।
ਮੁਲਕ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਿਹੈ, ਨਿੱਤ ਕਹਿੰਦੀ ਸਰਕਾਰ ।

ਹਾਲੇ ਵੀ ਦਿਲ ਤੜਪਦਾ, ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਾਰ ।
ਸਿਵਿਆਂ ਵਾਲੀ ਰਾਖ ਵੀ, ਹੋ ਗਈ ਠੰਡੀ ਠਾਰ ।

ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ, ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਖੁਆਰ ।
ਅੰਦਰ ਵੀ ਨਈਂ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਬਾਹਰ ਵੀ ਅੰਧਕਾਰ ।

ਕਿੱਥੋ ਕਲਯੁਗ ਆ ਗਿਆ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਤਾਰੋ-ਤਾਰ।
ਬੇਬੇ-ਬਾਪੂ ਸੋਚਦੇ, ਚੱਲੀਏ ਹਰੀਦੁਆਰ।

ਬਿੜਕਣ ਕੰਧਾਂ ਘਰ ਦੀਆਂ, ਨੱਚਦਾ ਦੇਖ ਬਾਜ਼ਾਰ।
ਨਿੱਕੀ ਜੇਬ ਉਦਾਸ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਨੇ ਬੇਜ਼ਾਰ।

‘ਲੋਚੀ ਤੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ, ਕੈਸੇ ਵਣਜ ਵਪਾਰ,
ਲੋਕੀਂ ਰਾਤੀਂ ਜਾਗਦੇ, ਸੌਂਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ।

(ਖੁਆਰ- ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ)

ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ (ਗਜ਼ਲ)

ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ,
ਸੱਖਣੇ ਜੋ ਘਰ ਨੇ।
ਉਹ ਘਰ ਕਾਹਦੇ ਘਰ ਨੇ,
ਉਹ ਦਰ ਕਾਹਦੇ ਦਰ ਨੇ।

ਅਸੀਸਾਂ ਭਰੀ ਇਹ,
ਦੁਆ ਮਾਂ ਦੀ ਲੈ ਜਾ।
ਤਿਰੇ ਪੈਂਡੇ ਬਿਖੜੇ,
ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ ਨੇ।

ਨਾ ਸ਼ਬਨਮ, ਨਾ ਖੁਸ਼ਬੂ,
ਨਾ ਤਾਜ਼ਾ ਹਵਾ ਹੈ,

ਇਹ ਕੈਸੇ ਗਰਾਂ ਨੇ,
ਇਹ ਕੈਸੇ ਨਗਰ ਨੇ।

ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ,
ਰੱਖਦੇ ਜੋ ਦੂਰੀ।
ਉਹ ਕਿੱਦਾਂ ਨੇ ਜਿਉਂਦੇ,
ਉਹ ਕੈਸੇ ਬਸਰ ਨੇ।

ਤੂੰ ਲੱਭੇਗਾਂ ਕਿੱਥੋਂ,
ਗੁਆਚਾ ਜੇ 'ਲੋਚੀ'।
ਲਿਖੇ ਜੀਹਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ,
ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰ ਨੇ।

(ਸੱਖਣੇ- ਖਾਲੀ, ਬਿਖੜੇ ਅੱਖੇ, ਸ਼ਬਨਮ- ਤੇਲ ਦੀ ਬੂੰਦ, ਗ੍ਰਾਮ- ਪਿੰਡ, ਬਸਰ- ਆਦਮੀ)

ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਕਾਵਿ ਬੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

(ੳ) ਹਾਲੇ ਵੀ ਦਿਲ ਤੜਪਦਾ, ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਾਰ।

ਸਿਵਿਆਂ ਵਾਲੀ ਰਾਖ ਵੀ, ਹੋ ਗਈ ਠੰਡੀ ਠਾਰ।

ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ, ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਖੁਆਰ।

ਅੰਦਰ ਵੀ ਨਈਂ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਬਾਹਰ ਵੀ ਅੰਧਕਾਰ।

(ਅ) ਨਾ ਸ਼ਬਨਮ, ਨਾ ਖੁਸ਼ਬੂ,

ਨਾ ਤਾਜ਼ਾ ਹਵਾ ਹੈ,

ਇਹ ਕੈਸੇ ਗਰਾਂ ਨੇ,

ਇਹ ਕੈਸੇ ਨਗਰ ਨੇ।

2. 'ਜ਼ਾਲਮ ਕਹਿਣ ਬਲਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ' ਸਤਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਾਲਮ ਕੌਣ ਹਨ ਤੇ ਕਿਉਂ? ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਧਰ 'ਤੇ ਦੱਸੋ।

3. 'ਅਰਦਾਸ ਕਰੀ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ?

4. 'ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਡਿਗਰੀਆਂ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ?

ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖੋ।

5. 'ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਨੇ ਕਿਹੜੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਬਿਆਨ ਕਰੋ।

6. 'ਕੁੜੀਆਂ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ' ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀ ਹੈ?